

Original Article

Received: 2024/02/13

Accepted: 2025/05/31

Heidar Sohrabi^{1*}

Conceptual Pattern of the Elegy for Ahl al-Bayt (peace be upon them) in the Poetry of Di‘bil al-Khuza‘ī

1.Department of Islamic Education, Shahid Beheshti Faculty, Amin University of Police Sciences, Tehran, Iran.

EXTENDED ABSTRACT

Statement of the Problem and Objective: Elegiac poetry constitutes one of the most enduring genres in Arabic and Islamic literary heritage, deeply rooted in religious, cultural, and social traditions. Beyond articulating a poet's grief over personal loss, the elegy functions as a mirror of faith, ideology, and social consciousness. Within this framework, elegies devoted to *Ahl al-Bayt* (peace be upon them) occupy a distinctive place, combining emotional intensity with theological, historical, and critical dimensions. By depicting the injustices inflicted upon the Prophet's family—especially in the tragedy of Karbalā—these elegies have contributed profoundly to the formation of Shi'i identity and the transmission of its doctrinal and moral values. Among the Abbasid poets, Di‘bil al-Khuza‘ī stands out as a loyal adherent of the *Ahl al-Bayt* and a central figure in the development of Shi'i lamentation poetry. His compositions—particularly the celebrated *Qaṣīda al-Tā‘īyya al-Kubrā*—combine linguistic mastery with conceptual depth, intertwining his personal sorrow with the collective anguish of the Shi'i community. Characterized by poignant diction, vivid imagery, and powerful religious themes, Di‘bil's elegies sustain the collective memory of Shi'ism and serve as instruments of identity formation. Despite numerous studies on Abbasid poetry, a systematic conceptual analysis of Di‘bil's elegiac corpus remains essential. Such analysis reveals not only his expressive strategies but also the cultural, political, and theological functions of his verse. This study therefore aims to construct a conceptual model elucidating the principal components of Di‘bil's elegies for *Ahl al-Bayt* (peace be upon them) and to demonstrate their role in consolidating Shi'i religious identity under the Abbasid caliphate.

Methodology: The research adopts a qualitative approach, focusing on the elegiac themes for *Ahl al-Bayt* in Di‘bil al-Khuza‘ī's poetry. Primary data were drawn from *Dīwān Di‘bil al-Khuza‘ī*, as edited by Ḥasan Ḥammād and ‘Abd al-Ṣāhib ‘Imrān al-Dujaylī, complemented by historical and literary sources such as *al-Aghānī*, *Wafayāt al-A‘yān*, and annotated commentaries. The analytical unit comprised all poems and verses directly related to the elegy of *Ahl al-Bayt*. Following triple-stage coding—basic, organizing, and integrative—the data were managed using Citavi and analyzed with MAXQDA software to map the conceptual structure. Validity and reliability were ensured through triangulation, document cross-analysis, and random recoding.

Discussion and Analysis: Content analysis of Di‘bil's *Dīwān* reveals that his elegy transcends mere personal mourning, functioning instead as a framework for articulating Shi'i identity, political dissent, and the moral supremacy of *Ahl al-Bayt*. The category “calamity and oppression” emerges as the most frequent and central organizing code, indicating that Di‘bil builds his elegiac structure around depictions of historical tragedies and injustices visited upon the Prophet's family—images that evoke collective empathy and reinforce communal solidarity. Alongside this central motif, the codes “virtue and rank” and “devotion and love” are prominent. By exalting the spiritual and moral virtues of *Ahl al-Bayt* and emphasizing their divinely sanctioned status, Di‘bil redefines legitimate religious authority in opposition to the political power of the Abbasid caliphs. The dimension of *maḥabba* (devotion and love) manifests the poet's inner attachment and transforms the elegy into a text suffused with reverence and fidelity. Additional imagery—martyrdom, weeping, sacred tombs, ruins, thirst, severed heads—intensifies the sensory and visual power of the poems, recreating scenes of grief and resistance that animate the Shi'i historical imagination. These images not only evoke lament but also sanctify memory, turning geographical and material sites into markers of faith and identity. Furthermore, Di‘bil's satirical attacks on the enemies of the Prophet's household inject a sharp critical edge, elevating the elegy from passive mourning to an instrument of protest and defiance against Abbasid hegemony. The overall conceptual network that emerges from the analysis integrates emotional, historical, theological, and political layers. Thus, Di‘bil's elegies function as both aesthetic compositions and ideological texts that preserve collective memory and affirm Shi'i resistance. His poetry stands as a testament to the endurance of cultural identity under oppression and remains a foundational source for the study of Shi'i ritual literature.

Findings: (1) Di‘bil's elegiac corpus constitutes a multilayered semantic system, in which grief, protest, and devotion are intricately interwoven. (2) The dominant conceptual axis—the suffering and persecution of *Ahl al-Bayt*—forms the structural core of his elegies. (3) Secondary yet reinforcing motifs—virtues of the Prophet's family and expressions of love and attachment—underscore the doctrinal and affective dimensions of his art. (4) Vivid references to sacred places and funerary imagery generate a ritual and sensory experience for the audience, enhancing spiritual empathy. (5) His biting tone toward adversaries transforms lamentation into a vehicle of political protest, bridging aesthetic expression with social activism. Accordingly, Di‘bil al-Khuza‘ī's poetic heritage can be regarded as a cultural and theological document that encapsulates the Shi'i collective identity and its enduring struggle for justice and remembrance.

Keywords: Di‘bil al-Khuza‘ī; satire; praise; elegy; conceptual pattern; *Ahl al-Bayt* (peace be upon them).

How to cite this article:

Sohrabi, Heidar, 2025, “Conceptual Pattern of the Elegy for Ahl al-Bayt (peace be upon them) in the Poetry of Di‘bil al-Khuza‘ī”, *Arabic Literature Criticism*, 16, 1 (30): pp. 202-230.

*corresponding Author Email Address: heydar.sohrabi@apu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.234802.1305

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

المقالة الأصلية

تاريخ الاستلام: ١٤٠٢/١١/٢٤

تاريخ القبول: ١٤٠٤/٠٣/١٠

حيدر سهرابي^{١*}

النموذج المفهومي لرتاء أهل البيت (عليهم السلام) في شعر دعبل الخُزاعي

الملخص المبسوط

بيان المسئلة والهدف: يُعدُّ الأدبُ الرثائي أحدَ الأنواع البارزة والمستمرّة في التراث الشعريّ العربيّ والإسلاميّ، إذ تمتدّ جذوره في الأعراف الدينية والثقافية والاجتماعية. ولا يقتصرُ هذا الأدبُ على التعبير عن الحزن لفقد الأختبة أو الشخصيات البارزة، بل يعبّرُ أيضاً عن معتقدات الشاعر وقيمه وظروفه الاجتماعية. وفي هذا السياق، تكتسبُ المراثي في أهل البيت (عليهم السلام) أهمية خاصة، إذ تجمعُ بين الأبعاد العاطفية والمقائدية والتاريخية والنقدية. ومن خلال تصوير المآسي و المحن التي لحقت بعتره النبي (ص)، ولا سيّما في واقعة كربلاء، أصبحت هذه المراثي وسيلة فاعلة لبناء الهوية الشيعية ونقل المفاهيم العقائدية. دعبل الخُزاعي، أحد أبرز شعراء العصر العباسي وأحد أتباع أهل البيت (عليهم السلام) المخلصين، لعب دوراً محورياً هاماً في تشكيل هذا النوع الشعري ونشره. تبرز مراثيه، وخاصة قصيدة الثانية الكبرى، ليس فقط لقيمتها الفنية واللغوية، بل أيضاً لعمقها المفهومي، إذ تربط بين الحزن الشخصي والألم الجماعي للمجتمع الشيعي، وتتميّز مراثيه باستخدام الألفاظ العاطفية، والتصوير الحي، والمضامين الدينية، ما يثير استجابة قوية لدى الجمهور ويعزز الذاكرة الجمعية للشيعية. ورغم الدراسات الموجودة حول الشعر العباسي ومراثي أهل البيت (عليهم السلام)، إلا أنّ التحليل المنهجي للمكونات البنائية والمفاهيمية في أعمال دعبل يبقى ضرورياً لفهم أنماط التعبير فيه، وأهميته الثقافية والدينية والاجتماعية على نطاق أوسع. تتناول هذه الدراسة بشكل نوعي محتوى مراثي دعبل الخُزاعي المخصصة لأهل البيت (عليهم السلام) لتحديد العناصر الرئيسة التي تشكّل هذا النوع الشعري. وتهدف إلى تطوير نموذج مفهومي يوضح أساليب التعبير لدى الشاعر ويبرز دور مراثيه في تعزيز الهوية الدينية وتجسيد المعتقدات الشيعية خلال العصر العباسي.

المنهجية: نظراً لتركيز الدراسة على تحليل الموضوعات الرثائية لأهل البيت (عليهم السلام) في شعر دعبل الخُزاعي، فقد اتبعت الدراسة منهجاً نوعياً، واستُخلصت البيانات الرئيسة من ديوان دعبل الخُزاعي، وشروح حسن حماد، ونسخة عبد الصاحب عمران الديجلي، إلى جانب مصادر تاريخية وأدبية مثل الأغاني، وفيات الأعيان، وتحليل وشرح وترجمة ديوان دعبل الخُزاعي. وشملت وحدة التحليل جميع القصائد والأبيات المتعلقة بالرتاء لأهل البيت (عليهم السلام). بعد ترميز البيانات في ثلاث مراحل (أساسية، منظمّة، وشاملة) تمت إدارة المواد باستخدام برنامج Citavi وتحليلها بواسطة MAXQDA، مما أدى إلى تطوير النموذج المفهومي للدراسة. وتم ضمان الصدق والثبات من خلال مثلية البيانات، وتحليل الوثائق، وإعادة الترميز المتوازي.

المناقشة والتحليل: تشير نتائج تحليل محتوى ديوان دعبل الخُزاعي إلى أن هذا الشاعر العباسي البارز استخدم الرثاء ليس فقط كوسيلة للتعبير العاطفي عن الحزن، بل كإطار لتمثيل الهوية الشيعية، والاحتجاج السياسي، وترسيخ مكانة أهل البيت (عليهم السلام). وتُظهر البيانات المستخرجة من MAXQDA أن «المصيبة والاضطهاد» هو الكود المنظم الأكثر تكراراً وشمولية في شعره. ويشير ذلك إلى أن دعبل نظم مراثيه أساساً حول تصوير المآسي التاريخية والظلم الواقع على عتره النبي، مما يخلق تعلقاً جماعياً وتفاعلاً مع جمهوره. إلى جانب هذا المحور، تحتل الأكواد «الفضل والمنزلة» و«الولاء والمحبة» مواقع بارزة. ومن خلال عرض فضائل أهل البيت (عليهم السلام) والتأكيد على مكانتهم الرفيعة في التاريخ والدين، يقدم دعبل في الواقع نوعاً من إعادة تعريف للسلطة الدينية والأخلاقية في مواجهة الخطاب الرسمي للحكام العباسيين. ويعكس «الولاء والمحبة»، كعنصر عاطفي وشعائري، الصلة الداخلية للشاعر بأهل البيت (عليهم السلام) ويحوّل شعره إلى نص مشبع بالمحبة والوفاء. كما تبرز الأكواد «الشهيد والشهادة»، «البكاء والدموع»، «المضجع والمرقد»، «الإشارة إلى أطلال»، «العطش»، و«الرأس المقطوع» البعد البصري والحسي للشعر، مما يعزز تجربة المتلقي ويعمّق أثر المراثي. تخلق هذه الموضوعات جواً من الحزن، وتحافظ على الذاكرة التاريخية للشيعية، وتستفيد من الأماكن والآثار الخاصة بأهل البيت (عليهم السلام) كعلامات للهوية. علاوة على ذلك، يعكس «هجاء العدو» في شعر دعبل نهجاً نقدياً يرفع الرثاء إلى ما هو أكثر من مجرد مراثية، محوّل إياه إلى نص احتجاجي وسياسي ضد جهاز الخلافة. وتُظهر نتائج هذا التحليل أن ديوان دعبل يمتلك شبكة دلالية متعددة الطبقات تستند إلى دمج العناصر العاطفية والتاريخية والمقائدية والنقدية. ومن هذا المنظور، فإن شعر دعبل الخُزاعي ليس مجرد انعكاس للحزن الفردي، بل يعبر عن الهوية الجماعية والمقاومة السياسية واستمرارية الثقافة الشيعية في مواجهة الهيمنة العباسية. وقد ميزت هذه الخصائص مكانته في تاريخ الأدب الشعائري الشيعي، وحوّلت أشعاره إلى وثيقة تاريخية-خطابية.

الإنجازات: تشير نتائج هذه الدراسة إلى أن أشعار دعبل الخُزاعي في مجال الرثاء لأهل البيت (عليهم السلام) ليست مجرد سرد للحزن والأسى، بل تحمل شبكة من الموضوعات المتنوعة المتشابكة عبر طبقات دلالية متعددة. ويبرز موضوع «الآلام والمآسي التي لحقت بأهل البيت (عليهم السلام)» أكثر من غيره من العناصر في ديوانه، ويعمل كركيزة أساسية في بنية المراثي، محتفظاً بمكانة خاصة. إلى جانب هذا المحور، تعمل مواضيع مثل «فضائل أهل بيت النبي (صلى الله عليه وآله)» و«التعبير عن المودة والارتباط» كعناصر داعمة تؤكد الأبعاد العقائدية والمعرفية للشعر. علاوة على ذلك، فإن إشارات الشاعر إلى الأماكن المقدسة والمضاجع، إلى جانب تصوير مشاهد الحزن والأسى، تخلق تجربة حسية و شعائرية للجمهور. كما يضيف استخدام الشاعر للغة حادة في نقد الخصوم بعداً نقدياً واحتجاجياً للنص، رافقاً الشعر من كونه مراثية بحتة إلى بيان اجتماعي-سياسي. وبناءً عليه، فإن التراث الأدبي لدعبل يشكل وثيقة عقائدية وثقافية مهمة في تمثيل الهوية الشيعية.

الكلمات المفتاحية: دعبل الخُزاعي، الهجاء، المدح، الرثاء، أهل البيت (عليهم السلام).

الاستناد إلى هذا المقال:

سهرابي، حيدر، ربيع وصيف ١٤٠٤ ش، «النموذج المفهومي لرتاء أهل البيت (عليهم السلام) في شعر دعبل الخُزاعي»، دراسات في نقد الأدب العربي، العدد ١ (٣٠)، السنة ١٦، صص ٢٠٢-٢٣٠.

*corresponding Author Email Address: heydar.sohrabi@apu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.234802.1305

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۰

حیدر سهرابی^{۱*}

الگوی مفهوم‌شناختی رثای اهل بیت علیهم السلام در شعر دعبل خزاعی

چکیده مبسوط

بیان مسئله و هدف: ادبیات رثایی یکی از گونه‌های برجسته و ماندگار در میراث شعری عربی و اسلامی است که ریشه در سنت‌های دینی، فرهنگی و اجتماعی دارد. این گونه ادبی، فراتر از بیان اندوه شاعر نسبت به فقدان عزیزان یا شخصیت‌های برجسته جامعه، بازتاب‌دهنده باورها، ارزش‌ها و شرایط اجتماعی شاعر نیز هست. در این چهارچوب، مرثیه‌های مربوط به اهل بیت (علیهم السلام) جایگاه ویژه‌ای دارند. زیرا، در کنار ابعاد عاطفی، مضامین اعتقادی و تاریخی و انتقادی را نیز دربرمی‌گیرند. این مرثیه‌ها با به تصویر کشیدن ستم‌هایی که بر خاندان پیامبر (ص) به‌ویژه در واقعه کربلا روا داشته شد، نقش مؤثری در شکل‌گیری هویت شیعی و انتقال مفاهیم اعتقادی ایفا کرده‌اند. دعبل خزاعی، از برجسته‌ترین شاعران دوره عباسی و از پیروان وفادار اهل بیت (علیهم السلام)، نقشی کلیدی در گسترش و تثبیت این گونه شعری داشته است. مرثیه او، به‌ویژه «قصیده ثانیة کبری»، نه تنها از نظر هنری و زبانی برجسته‌اند، بلکه از نظر مفهومی نیز ژرف بوده و اندوه شخصی شاعر را با رنج جمعی جامعه شیعی پیوند می‌دهند. ویژگی شاخص مرثیه دعبل کاربرد واژگان احساسی، تصویرسازی‌های برانگیزاننده و مضامین دینی است که تأثیر عمیقی بر مخاطب می‌گذارد و در بازتولید حافظه جمعی شیعیان نقش دارد. با وجود پژوهش‌های انجام‌شده درباره شعر عباسی و مرثیه اهل بیت (علیهم السلام)، تحلیل نظام‌مند مؤلفه‌های ساختاری و مفهومی در آثار دعبل همچنان ضرورتی علمی است. چراکه فهم این مؤلفه‌ها نه تنها الگوهای بیانی شعر او را آشکار می‌سازد، بلکه در تحلیل عمیق‌تر کارکردهای فرهنگی، دینی و اجتماعی آن مؤثر است. این پژوهش به‌صورت کیفی به بررسی محتوای مرثیه دعبل خزاعی که در رثای اهل بیت (علیهم السلام) سروده شده‌اند می‌پردازد و درصدد آن است که مؤلفه‌های اصلی شکل‌دهنده این گونه شعری را شناسایی کند. هدف این تحقیق ارائه الگوی مفهومی است که، ضمن تبیین شیوه‌های بیانی شاعر، نقش مرثیه او را در تقویت هویت دینی و بازنمایی باورهای شیعی در دوران عباسی نشان دهد.

روش‌شناسی: با توجه به تمرکز پژوهش بر تحلیل مضامین رثایی مرتبط با اهل بیت (علیهم السلام) در شعر دعبل خزاعی، این مطالعه بر پایه رویکرد کیفی انجام شده است. داده‌های اصلی از دیوان دعبل خزاعی، شرح حسن حماد و نسخه تدوین شده توسط عبدالصاحب عمران الدجیلی گردآوری شد. همچنین منابع تاریخی و ادبی مانند الاغانی، وفيات الاخیان و تحلیل، شرح و ترجمه دیوان دعبل خزاعی نیز برای دقت و جامعیت بیشتر مورد استفاده قرار گرفت. واحد تحلیل تمام قضایا و ابیاتی بود که به موضوع رثای اهل بیت (علیهم السلام) مربوط می‌شد. پس از کدگذاری داده‌ها، در سه مرحله پایه و سازمان‌دهنده و فراگیر، داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار Citavi سامان‌دهی، سپس با نرم‌افزار MAXQDA تحلیل شد. در نهایت، مدل مفهومی پژوهش ترسیم گردید. برای اطمینان از روایی و پایایی یافته‌ها نیز از روش‌هایی چون مثلث‌سازی، تحلیل اسناد و بازنگذاری تصادفی استفاده شد.

بحث و تحلیل: تحلیل محتوای دیوان دعبل خزاعی نشان می‌دهد که این شاعر برجسته عباسی مرثیه را صرفاً وسیله‌ای برای بیان اندوه عاطفی نمی‌دانست، بلکه آن را چهارچوبی برای بازنمایی هویت شیعی، اعتراض سیاسی و تثبیت جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) به‌کار می‌برد. داده‌های استخراج‌شده از نرم‌افزار MAXQDA نشان می‌دهد که مقوله «مصیبت و مظلومیت» فراوان‌ترین و جامع‌ترین کد سازمان‌دهنده در شعر اوست. این امر بیانگر آن است که دعبل ساختار مرثیه خود را عمدتاً بر محور توصیف فجایع تاریخی و ستم‌هایی بنا کرده که بر خاندان پیامبر (ص) وارد آمده است؛ امری که نوعی همدلی و هم‌توایی جمعی را میان مخاطبان ایجاد می‌کند. در کنار این محور، کدهای «فضیلت و منزلت» و «ارادت و محبت» جایگاهی برجسته دارند. دعبل، با بازنمایی فضایل اهل بیت و تأکید بر منزلت والای آنان در تاریخ و دین، نوعی بازتعریف از مرجعیت دینی و اخلاقی در برابر گفتمان رسمی خلافت عباسی ارائه می‌کند. «ارادت و محبت» نیز، به‌عنوان عنصری عاطفی و آیینی، پیوند درونی شاعر با اهل بیت را بازتاب می‌دهد و شعر او را به متنی آکنده از عشق و وفاداری تبدیل می‌کند. کدهای «شهید و شهادت»، «گریه و اشک»، «مضجع و مدفن»، «اشاره به ویرانه‌ها»، «تشنگی» و «سر بریده» نیز بُعد تصویری و حسی شعر را برجسته می‌سازند و به بازآفرینی صحنه‌های رثایی در ذهن مخاطب کمک می‌کنند. این مضامین فضایی اندوه‌بار پدید می‌آورند، به حافظه تاریخی شیعه زندگی می‌بخشند و از اماکن و یادگارهای اهل بیت (علیهم السلام) به‌عنوان نشانه‌های هویتی بهره می‌گیرند. افزون‌بر این، «هجو دشمن» در شعر دعبل بازتاب‌دهنده رویکردی انتقادی است که مرثیه را از حد سوگواری صرف فراتر برده و آن را به متنی اعتراضی و سیاسی در برابر دستگاه خلافت بدل می‌سازد. نتیجه این تحلیل نشان می‌دهد که دیوان دعبل از شبکه‌ای چندلایه از معانی برخوردار است که بر ترکیب عناصر عاطفی، تاریخی، اعتقادی و انتقادی استوار است. از این منظر، شعر دعبل خزاعی فراتر از بازتاب اندوه فردی است و بیانگر هویت جمعی، مقاومت سیاسی و تداوم فرهنگی تشیع در برابر سلطه عباسیان محسوب می‌شود. این ویژگی‌ها جایگاه او را در تاریخ ادبیات آیینی شیعه برجسته ساخته و اشعارش را به سندی تاریخی و گفتمانی تبدیل کرده است.

دستاوردها: نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد که سروده‌های دعبل خزاعی در حوزه رثای اهل بیت (علیهم السلام) صرفاً روایت اندوه و سوگ نیستند، بلکه حامل شبکه‌ای از مضامین گوناگون‌اند که در لایه‌های معنایی متعدد درهم تنیده شده‌اند. مضمون «رنج‌ها و ستم‌های واردشده بر اهل بیت (علیهم السلام)» بیش از دیگر عناصر در دیوان او برجسته است و به‌عنوان ستون اصلی ساختار رثایی شعرش جایگاهی ویژه دارد. در کنار این محور، مضامینی همچون «فضایل خاندان پیامبر (ص)» و «ابراز مهر و دلبستگی» به‌عنوان عناصر تقویتی عمل کرده و ابعاد اعتقادی و شناختی شعر را برجسته می‌سازند. همچنین، اشاره شاعر به مکان‌های مقدس و آرامگاه‌ها همراه، با تصویرسازی از صحنه‌های غم و اندوه، تجربه‌ای حسی و آیینی برای مخاطب پدید می‌آورد. زبان تند و گزنده شاعر در نكوهش دشمنان نیز بُعدی انتقادی و اعتراضی به متن می‌بخشد و شعر او را از مرثیه صرف به بیانیه‌ای اجتماعی-سیاسی ارتقا می‌دهد. براین اساس، میراث ادبی دعبل خزاعی را می‌توان به‌عنوان یک سند اعتقادی و فرهنگی مهم در بازنمایی هویت شیعی دانست.

واژگان کلیدی: دعبل خزاعی، هجو، مدح، رثاء، مفهوم‌شناسی، اهل بیت علیهم السلام.

۱. گروه معارف اسلامی، دانشکده

شهید بهشتی، دانشگاه علوم

انتظامی امین، تهران، ایران.

استناد به این مقاله: سهرابی،

حیدر، بهار و تابستان ۱۴۰۴ش،

«الگوی مفهوم‌شناختی رثای اهل

بیت علیهم السلام در شعر دعبل

خزاعی»، پژوهشنامه نقد ادب عربی،

ش ۱ (پیاپی ۳۰)، س ۱۶،

صص ۲۰۲-۲۳۰.

*corresponding Author Email Address: heydar.sohrabi@apu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.234802.1305

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

۱. مقدمه

مرثیه، سوگنامه یا سوگ سرود گونه‌ای از کلام با مضمون سوگواری است که برای ابراز تأسف از مرگ دیگران مورد استفاده قرار می‌گیرد. مرثیه غالباً در قالب شعر عرضه می‌شود. این گونه شعر از نظر محتوا و مضمون از نوع ادب غنایی است، زیرا شاعر در آن به بیان احساسات و عواطف خود می‌پردازد. مرثیه از واژه «رثاء» به معنای گریستن بر مُرده، نام بردن از نیکویی‌های او، ستایش مُرده در شعر و مُرده را به صفات نیک ستودن است (دهخدا، ۱۳۷۷ ش، ج ۸: ۱۱۹۲۲). رثاء شعرگفتن در باب مُرده با اظهار تأسف و مُرده‌ستایی است (معین، ۱۳۸۱ ش، ج ۱: ۷۳۴). در لسان العرب در توضیح این واژه این گونه آمده است که: «رَثَى فلان فلاناً يَرْثِيهِ رَثِيّاً وَ مَرْثِيَةً إِذَا بَكَاهُ بَعْدَ مَوْتِهِ. قَالَ: فَإِنْ مَدَحَهُ بَعْدَ مَوْتِهِ قِيلَ رَثَاهُ يَرْثِيهِ تَرْثِيَةً. وَ رَثَيْتُ الْمَيِّتَ رَثِيّاً وَ رَثَاءً وَ مَرْثِيَةً وَ رَثَيْتُهُ: مَدَحْتُهُ بَعْدَ الْمَوْتِ وَ بَكَيْتُهُ. وَ رَثَوْتُ الْمَيِّتَ أَيْضاً إِذَا بَكَيْتُهُ وَ عَدَدْتُ مُحَاسَنَهُ، وَ كَذَلِكَ إِذَا نَظَّمْتُ فِيهِ شِعْراً» (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱: ۳۰۹). در معجم مصطلحات الالفاظ فقهي در خصوص مفهوم رثاء اینگونه آمده است: «رثى الميت يرثيه رثياً، و رثاء ورثا به، و مرثاة، و مرثية ورثاه و ترثاه»: بکاه و عدد محاسنه، و من معانيه: الترحم على الميت و الترفق له و بكاءه و مدحه و نظم الشعر فيه. در همین کتاب در وصف واژه رثاء گفته شده است که: و المرأة الرثاءة: الكثيرة الرثاء لبعليها أو لغيره ممن يكرم عندها. و رثيت له: رحمته، و رثى له: رق له و أشفق عليه. براساس مطالب مندرج در کتاب یاد شده رثاء نزد فقها به معنای مدح شخص درگذشته و ذکر نیکی‌های اوست (عبدالمعزم، ۱۴۱۹ ق، ج ۲: ۱۲۵).

رثاء از رویکردهای مستقل شعری است که از زمان‌های دور جایگاهی مهم در صفحه شعر شاعران داشته است. مرثیه رهاورد تجربه عاطفی شاعر و ترجمانی ادیبانه از شرایط اجتماعی و فرهنگی جامعه‌ای است که شاعر در آن می‌زیسته. رثاء نمادی آشکار از اعتقادات شاعر است، که در آن غم و سوگ درونی خویش را به‌خاطر فراق ابدی عزیزان به منصه ظهور می‌رساند. شاعر در سروده‌های رثایی در حقیقت مرگ تأمل می‌کند و در این مسیر معانی غم‌انگیزی خلق می‌کند که از سوز درونش حکایت دارد.

مرثیه مدح شخصی است که درگذشته است. در اغلب مرثیه‌ها به خصوص درباره کسانی که از جایگاه و مرتبه بالایی برخوردار بوده‌اند، رثاء ترکیبی از حسرت و اندوه همراه با تعظیم و تکریم است. بین رثاء و مدح تفاوتی نیست، به جز آن که رثاء حاوی مطالبی است که بر شخص درگذشته دلالت می‌کند (القیروانی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲: ۸۳۱). نابغه ذبیانی درباره حصن بن بدر که یکی از شجاعان قوم فزاره از قبیله ذبیان بوده، اینگونه مرثیه‌سرایی کرده است (ابن سراج، ۲۰۰۸ م، ج ۱: ۵۷۳):

يقولون: حصن، ثم تأبى نفوسهم وكيف بحصن والجبال جنوح
ولم تلفظ الموتى القبور، ولم تزل نجوم السماء، والأديم صحیح
(النابغة الذبياني، ۱۹۶۰ م: ۲۱۳)

«می‌گویند حصن بن بدر درگذشته است. و چگونه این امر امکان‌پذیر است؟ در حالی که کوه‌ها دو نیم نشده‌اند. و گورستان‌ها مُردگان را به خارج از قبرها نینداخته‌اند، و ستارگان آسمان و سطح زمین از بین نرفته است.» (القیروانی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲: ۸۳۱). اشعار رثایی در دوره عباسی از ساختارها و مضامین فراوان و متنوعی برخوردار بود. آورده‌اند که در زمان درگذشت مهدی

خلیفه عبا سی عده‌ای از شاعران گرد هم آمده بودند. یکی از شعرا در رثای خلیفه عبا سی این مصراع را سرود: «مات الخلیفة أیها الثقلان» (الزمخشری، ۱۴۱۲ق، ج ۵: ۲۲۰). این مطلع به دلیل آنکه شاعر در یک مصراع با مخاطب قرار دادن انس و جن مرگ خلیفه را تسلیت گفته است، باعث شگفتی حاضران در مجلس شد. نویسنده کتاب العمدة فی صناعة الشعر و نقده این مصراع را به ابوالعتاهیه نسبت داده است (القیروانی، ۱۴۲۱ق، ج ۲: ۸۳۱). یکی از گونه‌های مرثیه در این دوران مرثیه‌های اهل بیت علیهم‌السلام است که از ویژگی‌های منحصر به فردی برخوردار است. از جمله این ویژگی‌ها می‌توان به یادآوری ظلم حاکمان ستم‌پیشه نسبت به اهل بیت علیهم‌السلام و به شهادت‌رساندن ایشان، شرح واقعه کربلا به عنوان غم‌انگیزترین واقعه تاریخی در عصر امامان معصوم علیهم‌السلام، ارتباط دادن حادثه کربلا با اتفاقات سقیفه، دفاع شجاعانه و آشکار با زبان تند و گزنده از حقانیت ایشان، بشارت به ظهور منجی، تأکید بر برخورداری شیعیان راستین اهل بیت علیهم‌السلام از شفاعت ایشان، و عذاب قاتلان این بزرگواران در روز قیامت اشاره کرد.

دعبل خزاعی یکی از مرثیه‌گویان مشهور عرب در عصر عباسی است که بیشتر سوگنامه‌های خود را به اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص داده است. نام کامل وی «ابوجعفر دعبل بن علی بن رزین خزاعی» است، که به سال ۱۴۸ هجری قمری در کوفه دیده به جهان گشود (الفاخوری، ۱۴۲۷ق: ۲۸۴). نسبش به «بُدیل بن ورقاء خزاعی» صحابی پیامبر (ص) می‌رسد. جدّ او «عبد... بن بُدیل» نیز از یاران امیرمؤمنان امام علی (ع) بود که در جنگ صفین به شهادت رسید. دعبل در خانواده‌ای اهل فرهنگ و ادب رشد کرد. جدش رزین، پدرش علی، عمویش عبدالله، برادرش علی و پسرعمویش محمد ابوالشیت همگی شاعر بودند. او کم شنوا بود و از موهبت زیبایی چهره برخوردار نبود (السماوی، ۱۴۲۲ق: ۳۲۱). دعبل شاعری خوش طبع بود، و از شعری روان و دارای بافتی منطقی و مستدل برخوردار بود. اشعار او در عین سادگی و روانی الفاظ، حاوی معانی بلند و لطیف است. عاطفه صادقانه و احساس برخاسته از اعماق وجود او در یادآوری غم‌ها و مصیبت‌های اهل بیت علیهم‌السلام شعرش را در جایگاهی بلند در ادبیات عرب قرار داد و جاودانه ساخت.

بخش مهمی از مضامین شعری دعبل خزاعی بر محور مرثیه مذهبی و غصه و اشک در غم اهل بیت علیهم‌السلام متمرکز است. ذکر مصیبت امامان معصوم علیهم‌السلام به خصوص حضرت امام رضا و حضرت امام حسین علیهما‌السلام و شهادی کربلا حجم قابل توجهی از شعر دعبل را به خود اختصاص داده است. از ویژگی‌های رثاء در شعر دعبل استفاده از زنجیره واژگان عاطفی و احساسی ناب است، که خواننده را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

مهم‌ترین قصیده دعبل با عنوان تاییه کبری مصداق عالی و بارز رثای اهل بیت علیهم‌السلام است. این مرثیه که بالغ بر صد بیت است را می‌توان از مهم‌ترین سوگنامه‌های شیعی در تاریخ ادبیات عرب دانست. شاعر در این قصیده به رسم دیرینه عرب ابتدا بر خرابه‌های محبوب وقوف نموده و در غم هجران دلدار اشک حسرت می‌بارد. بیت اول قصیده به شرح زیر است:

تَجَاوَبْنَ بِالْإِزْنَانِ وَالزَّفَرَاتِ نَوَائِحُ عُجْمِ اللَّفْظِ وَالنَّطَقَاتِ
(دعبل خزاعی، ۱۹۷۲م: ۱۲۳)

دعبل این قصیده را در محضر حضرت امام رضا(ع) قرائت نمود. در برخی کتاب‌های تاریخی نقل شده است که وی هنگام قرائت قصیده در محضر حضرت امام رضا(ع) به حرمت آن حضرت بخش آغازین شعر را که مضمونی عاشقانه دارد، حذف نمود. شاعر در ادامه قصیده به ذکر منزلگاه خاندان رسول‌الله (ص) می‌پردازد و از خالی شدن مکان‌های تعلیم و تلاوت قرآن کریم سخن می‌گوید. او ضمن این ابیات به استفاده ابزاری خلفا و حکام ستم‌پیشه زمان از کلام خدا اشاره می‌نماید. دعبل در این قصیده به رسم اشعار جاهلی دو یار خود را مخاطب قرار می‌دهد و از آنان می‌خواهد که درنگ نمایند و از منزلگاهی که روزی محل برپایی روزه و نماز بهترین بندگان خدا بود درباره سرنوشت و عبادت‌های آنان سؤال نمایند.

با توجه به جایگاه دعبل خزاعی در ادب عربی شیعی و تأثیرگذاری مفاهیم موجود در مرثیه‌های وی بر مخاطب، شناخت مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده رثاء در شعر این شاعر از اهمیت زیادی برخوردار است. بنابراین سؤال اصلی تحقیق آن است که الگوی مفهومی رثای اهل بیت علیهم‌السلام در شعر دعبل خزاعی، بر پایه تحلیل محتوای کیفی، چگونه شکل گرفته و از چه مؤلفه‌هایی تشکیل شده است؟

۱-۱. پیشینه

در بررسی به عمل آمده تحقیقی با موضوع «الگوی مفهوم‌شناختی رثای اهل بیت علیهم‌السلام در شعر دعبل خزاعی» یافت نشد. در این راستا مقاله‌ها و کتاب‌های متعددی که از نظر ماهیتی با حوزه تحقیق حاضر قرابت محتوایی داشتند مورد بررسی قرار گرفتند، که در این بخش چند مورد را از نظر می‌گذرانیم:

- حسینی، آباد و مقدم متقی (۱۴۰۰ش) در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی جنبه‌هایی از شخصیت اخلاقی دعبل بر پایه اشعارش - شجاعت، بدزبانی» به تبیین شخصیت دعبل خزاعی بر پایه دیوان اشعار وی پرداخته‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که شجاعت شاعر به عنوان یک فضیلت اخلاقی در شعر وی متجلی شده و حجم زیادی از دیوان را به خود اختصاص داده است. در نقطه مقابل صفت بدزبانی و پرده‌داری دعبل باعث شده است که برخی از منتقدان، وی را در جایگاه متهم قرار دهند. ریشه هجاء در شعر دعبل غالباً از کینه و نفرت وی نسبت به دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام نشئت می‌گیرد. هجو‌گزنده یا بدزبانی دعبل در قالب متهم نمودن مخاطب به صفات رذیله اخلاقی و هجو خاندان و قبیله او متجلی شده است.

- حاج مؤمن و ناظمیان (۲۰۱۵م) در مقاله‌ای با عنوان «دلالت عاطفی شعر از دیدگاه نظریه بیان در تحلیل تائیه دعبل» به بررسی عناصر زبانی در شبکه دلالت گفتاری با تأکید بر تائیه دعبل خزاعی پرداخته‌اند. این تحلیل بر مبنای «معنای درون زبانی» و «معنای بیرون زبانی» انجام شد. نتایج به دست آمده حاکی از آن است که: دلالت درون زبانی تائیه دعبل از بار عاطفی بالایی برخوردار است، و دلالت بیرون زبانی قصیده حول محور انتقال احساس و عاطفه از سوی شاعر به مخاطب استوار است. قصیده تائیه محصول اندیشه خلاق و عاطفه راستین دعبل است که بر اساس جهان‌بینی مخاطب احساس او را تحریک و عاطفه‌اش را هدف قرار می‌دهد.

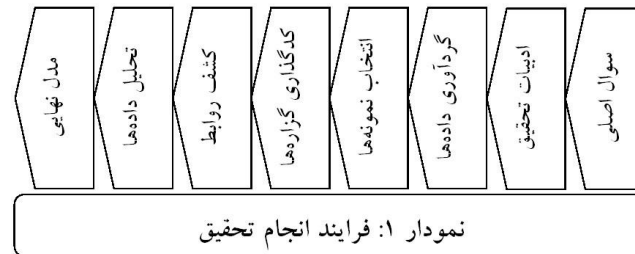
- مرتضوی و عطاشی (۱۳۹۵ش) در مقاله‌ای با عنوان «رثاء اهل البيت عليهم السلام في الشعر المعاصر المسيحي اللبناني»

به بررسی جلوه‌های رثای اهل بیت علیهم‌السلام در شعر شاعران معاصر مسیحی لبنان پرداخته‌اند. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که شاعران مسیحی لبنان، با وجود تفاوت در باورهای دینی، ارادتی ژرف نسبت به اهل بیت علیهم‌السلام داشته‌اند و، با الهام از این محبت، اشعاری سرشار از احساس و عاطفه در رثای آنان سروده‌اند. نویسندگان با معرفی نمونه‌هایی از این اشعار، به بررسی مضمون‌ها و شگردهای ادبی به کاررفته در این اشعار پرداخته و پیوندهای انسانی، عاطفی و فرهنگی نهفته در این نوع از شعر را برجسته ساخته‌اند.

۱-۲. روش تحقیق

در این تحقیق با توجه به ماهیت موضوع که تحلیل مضمون رثای اهل بیت علیهم‌السلام در شعر دعبل خزاعی است، رویکرد کیفی انتخاب شد. در این رویکرد (رویکرد کیفی) برخلاف رویکرد کمی به جای آزمون نظریه، به نظریه‌پردازی پرداختیم. در فرایند انجام تحقیق متن دیوان دعبل، شرح حسن حمد و نسخه‌ای از دیوان که توسط عبدالصاحب عمران الدجیلی گردآوری و مورد پژوهش قرار گرفته است، ملاک عمل قرار گرفت. همچنین در بررسی و گزینش ابیات، دیگر کتاب‌های تاریخی و ادبی از قبیل «الأغانی»، «وفیات الأعیان» و «تحلیل، شرح و ترجمه دیوان دعبل خزاعی» بررسی شد. در فرایند انجام تحقیق تمامی قصاید و ابیاتی که حاوی مضمون رثای اهل بیت علیهم‌السلام بود، به عنوان محتوای هدف انتخاب گردید. برای فیش‌برداری و سازماندهی گزاره‌های استخراج شده از نرم‌افزار سیتاوی (Citavi) و برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی، ترسیم شبکه مفاهیم و تدوین الگوی نهایی تحقیق از نرم‌افزار مکس کیودی‌ای (MaxQDA) استفاده نمودیم.

در فرایند تحلیل گزاره‌های تحقیق سه نوع کدگذاری تحت عنوان کدگذاری پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر انجام شد. در کدگذاری پایه، مقوله‌ها احصا و تفکیک گردیدند و فرایند مفهوم‌پردازی انجام شد. در کدگذاری سازمان‌دهنده با برقراری ارتباط بین گزاره‌ها، مفاهیم همگن را به یکدیگر مرتبط نمودیم. در کدگذاری فراگیر به عنوان آخرین مرحله کدگذاری، مؤلفه‌های اصلی که سایر مؤلفه‌ها پیرامون آن‌ها قرار می‌گیرند، انتخاب شدند و در نهایت الگوی نهایی تحقیق رسم گردید. شایان ذکر است که در مرحله کدگذاری فراگیر برای تحلیل مضمون اشعار، نظریه‌های مکمل را براساس منابع مرتبط ادبی و تاریخی قدیم و جدید تدوین و در یافته‌های تحقیق مورد استفاده قرار دادیم. و مقوله‌های نهایی براساس تحلیل کیفی مضامین ابیات تعدیل و تجمیع گردیدند. در تحقیق حاضر برای تعیین روایی کدهای تحقیق، شامل میزان دقت، درستی و انطباق آن‌ها با واقعیت از روش استفاده از منابع چندگانه، تحلیل مستندات و روش‌های تأییدی استفاده شد. همچنین برای سنجش پایایی داده‌ها شامل قابل اعتماد بودن نتایج و تفسیرهای حاصل از تحلیل محتوای کیفی، از روش تکرار کدگذاری بخشی از محتوا به صورت تصادفی استفاده گردید. مراحل انجام این پژوهش در قالب نمودار زیر قابل مشاهده است.

۲. یافته‌ها

در بررسی اشعار دعبیل با موضوع مضامین تشکیل‌دهندهٔ رثای اهل بیت علیهم‌السلام گزاره‌هایی از قبیل ذکر نام اشخاص تحت‌عنوان نام‌ها و لقب‌ها، مصیبت و مظلومیت، فضیلت و منزلت، اشاره به ویرانه‌های به جا مانده از اهل بیت علیهم‌السلام، شهید و شهادت، گریه و اشک، ارادت و محبت، مضجع و مدفن، هجو دشمن، درود و سلام به اهل بیت، تشنگی، سر بریده و انحراف در دین احصا گردید. اطلاعات مربوط به هر گزاره در جدول زیر که از نرم‌افزار استخراج شده، درج گردیده است. لازم به ذکر است که در مرحلهٔ ابتدایی محوربندی حدود ۴۰ محور استخراج شد که پس از پالایش و ادغام کدهای دارای همپوشانی تعداد موارد احصا شده به ۱۱ کد محوری تقلیل یافت. در جدول زیر کدهای احصا شده به ترتیب بسامد ذکر شده است. لازم به ذکر است که بسامد یا تعداد تکرار هر کد یکی از نشان‌گرهای تأکید بر آن مفهوم به حساب می‌آید.

جدول ۱: بسامد کدهای سازمان‌دهنده

Codes					
All					
	Parent code	Code	All coded seg...	Code-ID	Position
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	مصیبت و مظلومیت	66	4	11
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	فضیلت و منزلت	57	14	4
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	ویرانه‌های بر جا مانده	24	15	5
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	شهید و شهادت	23	5	9
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	ارادت و محبت	22	13	2
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	گریه و اشک	20	1	13
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	مضجع و مدفن	16	19	6
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	هجو دشمن	15	21	12
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	تشنگی	5	8	8
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	سر بریده	2	10	10
●	رثا در شعر دعبیل خزاعی	انحراف در دین	2	16	14

بخش قابل توجهی از اشعار دیوان دعبل خزاعی به مرثیه‌سرایی درباره‌ی اهل بیت علیهم‌السلام اختصاص یافته است. بررسی محتوایی این اشعار نشان می‌دهد که شاعر، در کنار ذکر مصائب اهل بیت (ع)، به معرفی و ذکر یاد شماری از منسوبان آنان که مورد ظلم و ستم قرار گرفته‌اند نیز پرداخته است. این معرفی عمدتاً با بهره‌گیری از نام، لقب و نسب‌نامه مذهبی افراد صورت گرفته و از بار معنایی و عاطفی بالایی برخوردار است. براساس تحلیل نظام‌مند دیوان، در مجموع ۷۰ مورد ارجاع مستقیم به اهل بیت علیهم‌السلام و وابستگان ایشان شناسایی شد. این ارجاع‌ها با عباراتی چون: «أَلِ الْمُصْطَفَى، أَلِ مُحَمَّدٍ، صِهْرُ الرُّسُولِ، الْعَبَّاسُ، جَعْفَرُ الطَّيَّارِ وَ حَمَزَةُ» تجلی یافته‌اند. استفاده مکرر و هدفمند از این عبارات نشانگر نوعی الگوی معنایی و گفتمانی در ساختار مرثیه‌های دعبل است که به واسطه آن، شاعر نه تنها به ابراز عاطفه و وفاداری می‌پردازد، بلکه نوعی بازنمایی هویتی و مقاومت‌گرایانه در برابر سلطه‌گری سیاسی حاکمان زمانه را نیز سامان می‌دهد. در جدول زیر فرایند شناسایی و مفهوم‌پردازی کدهای تحقیق نشان داده شده است. فرایند زیر در احصای کلیه کدهای تحقیق اجرا شد که به جهت رعایت اختصار به ذکر یک مورد بسنده کردیم.

جدول ۲: گزیده‌ای از فرایند شناسایی و مفهوم‌پردازی کدهای تحقیق

متن منتخب	تفکیک گزاره‌ها	نظر مکمل	کد اصلی
أَفَاطِمُ لَوِ	أَفَاطِمُ	مخاطب قراردادن حضرت فاطمه‌زهرا(س)، تشنه‌لب شهید شدن	اشک و اندوه بر مصیبت شهید شدن حضرت امام حسین(ع)
خِلَتِ الْحُسَيْنِ	الْحُسَيْنِ	تشنه‌لب شهید شدن در کنار رود فرات	مصیبت شهید شدن حضرت امام حسین(ع)
مَجْدَلًا وَقَدْ مَاتَ	مَجْدَلًا	پرب‌ترین رود عراق؛ کلیدواژه‌های مورد استفاده برای رثاء: «گریه و اشک»، «شهید و شهادت»، «خطاب مستقیم با استفاده از نام (أَفَاطِمُ، الْحُسَيْنِ)»، «مصیبت و مظلومیت»، «تشنگی» و «اشاره به محل شهادت» (بِشَطِّ فُرَاتٍ)، «مَجْدَلُ: به خاک افتاده، کشته‌شده (تائیه کبری، منطقه محتوایی ۵۹).	تشنه
عَطْشَانًا	مَاتَ		
بِشَطِّ فُرَاتٍ	عَطْشَانًا		
	بِشَطِّ فُرَاتٍ		

براساس جدول فوق بخشی از محتوا به عنوان متن منتخب مورد بررسی قرار گرفت. پس از تعیین متن منتخب، گزاره‌های مرتبط با تحقیق براساس مفهوم‌شان تفکیک شدند. در ادامه در بخش نظر مکمل هر گزاره در منابع علمی مرتبط بررسی و درج شد، سپس کد اصلی استخراج گردید. بررسی جزئی‌تر کدهای مندرج در جدول ۱ در بخش بعدی و در قالب جدول کدهای پایه و سازمان‌دهنده (جدول ۳) و توضیحات ذیل آن بیان شده است. به علت حجم زیاد کدهای احصا شده در نرم‌افزار و عدم امکان درج همه کدها در مقاله گزیده‌ای از کدها در قالب جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: گزیده‌ای از کدهای پایه و سازمان‌دهنده

کدهای سازمان‌دهنده	کدهای پایه	آغاز گزاره	پایان گزاره	منطقه محتوایی	پوشش محتوایی
ارادت و محبت	أَجِبْ قَصِيَّ الرَّحِمِ مِنْ أَجْلِ حُبِّكَمُ	۴۲۰	۴۲۰	۴۳	۰/۱۰
ارادت و محبت	أَلْ مُحَمَّدٌ لَهُمْ دُونَ نَفْسِي فِي الْفَوَادِ كَمِينُ	۲۲	۲۲	۶۳	۰/۹۹
ارادت و محبت	أُولَئِكَ سَادَتِي أَلَّ الرَّسُولِ	۴	۴	۲۸	۴/۵۰
ارادت و محبت	زِدْ حُبَّهُمْ يَا رَبِّ فِي حَسَنَاتِ	۴۰۰	۴۰۰	۳۲	۰/۰۷
ارادت و محبت	تَبَذْتُ إِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ جَاهِدًا	۳۹۵	۳۹۵	۳۸	۰/۰۹
ارادت و محبت	وَإِنِّي أَمُولَاهُمْ	۴۰۵	۴۰۵	۱۹	۰/۰۴
ارادت و محبت	يَا حُسَيْنُ لَكَ الْفِدَا قَوْمِي وَمَنْ غَطَفْتُ عَلَيْهِ نِزَارُ	۴	۴	۷۱	۶/۴۰
ارادت و محبت	يَا رَبِّ زِدْنِي زُشْدًا فِي مَحَبَّتِهِمْ	۴۸	۴۸	۳۷	۰/۹۴
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	أَكْنَفُ الْغَرِيِّ	۳	۳	۱۷	۰/۳۴
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	الْجَوْزَجَانِ	۲۷۵	۲۷۵	۱۱	۰/۰۲
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	الْحِجَازِ	۳۳۵	۳۳۵	۷	۰/۰۲
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	بَشْطًا فَرَاتِ	۲۵۴	۲۵۴	۱۴	۰/۰۳
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	بَغْدَادِ	۲۷۸	۲۷۸	۷	۰/۰۲
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	دِيَارُ عَلِيٍّ وَالْحُسَيْنِ وَجَعْفَرٍ وَحَمْرَةَ وَالسُّجَادِ ذِي الثَّقَنَاتِ	۱۵۹	۱۵۹	۸۱	۰/۱۸
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	طُوسِ	۱۱	۱۱	۵	۰/۵۱
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	طَبِيبَةِ	۲۷۳	۲۷۳	۵	۰/۰۱
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	فَجِّ	۲۷۳	۲۷۳	۶	۰/۰۱
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	گَرَبَلَا	۲۸۶	۲۸۶	۸	۰/۰۲
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	کُوفَانِ	۲۷۳	۲۷۳	۶	۰/۰۱
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	لَاكِلَ رَسُولِ اللَّهِ بِالْخَيْفِ مِنْ مَنَى	۱۵۴	۱۵۴	۳۹	۰/۰۹
اشاره به ویرانه‌های بر جا مانده	وَبِالزَّكَنِ وَالتَّعْرِيفِ وَالْجَمْرَاتِ	۱۵۴	۱۵۴	۳۶	۰/۰۸
انحراف در دین	مَدَارِسُ آيَاتِ خَلَّتْ مِنْ تِلَاوَةِ	۱۵۱	۱۵۱	۳۳	۰/۰۷
انحراف در دین	وَمَنْزِلُ وَحْيِ مُقَفِّرِ الْغَرَضَاتِ	۱۵۱	۱۵۱	۳۴	۰/۰۸
تشنگی	عَطَاشًا	۲۹۱	۲۹۱	۸	۰/۰۲
تشنگی	قَدْ شَفَّنِي عَطَشِي	۲۱	۲۱	۱۸	۰/۶۸
تشنگی	وَقَدْ مَاتَ عَطَشَانًا بِشْطِ فَرَاتِ	۲۵۴	۲۵۴	۳۴	۰/۰۸
درود و سلام به اهل بیت	أَلَا أَيُّهَا الْقَبْرِ الْغَرِيبُ مَحَلَّةُ بَطْوَسِ عَلِيَّكَ السَّارِيَاتِ هُتُونُ	۶۴	۶۴	۸۳	۱/۳۱
درود و سلام به اهل بیت	تَضَمَّتْهَا الرَّحْمَنُ فِي الْغُرَفَاتِ	۲۷۸	۲۷۸	۳۴	۰/۰۸
درود و سلام به اهل بیت	سَقَى اللَّهُ قَبْرًا بِالْمَدِينَةِ غَيْثَهُ	۲۴۲	۲۴۲	۳۹	۰/۰۹
درود و سلام به اهل بیت	سَلَامٌ بِالْغَدَاةِ وَبِالْعِشِيِّ عَلَى جَدَّتِ بِأَكْنَفِ الْغَرِيِّ	۳	۳	۷۶	۱/۵۳
سر بریده	رَأْسُ ابْنِ بَنَتِ مُحَمَّدٍ وَوَصِيِّهِ يَا لِلرَّجَالِ عَلَى قَنَاةٍ يَرْفَعُ	۲	۲	۸۲	۴/۱۴
سر بریده	وَقَدْ رَفَعُوا رَأْسَ الْحُسَيْنِ عَلَى الْقَنَا	۳۴	۳۴	۴۱	۱/۱۱
شهید و شهادت	إِذَا سَقَى حَسَنًا سُمًّا مُعَيَّةً أَوْ	۲۵	۲۵	۳۸	۰/۹۷

الگوی مفهوم‌شناختی رثای اهل بیت علیهم‌السلام در شعر دعبل خزاعی

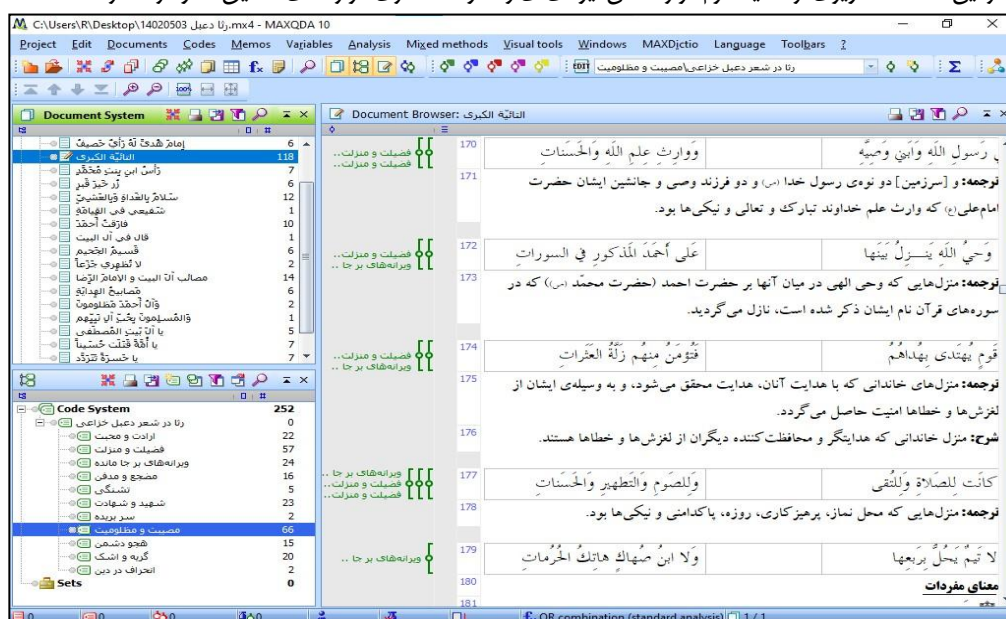
کدهای سازمان‌دهنده	کدهای پایه	آغاز گزاره	پایان گزاره	منطقه محتوایی	پوشش محتوایی
شهید و شهادت	أَفَاطِلُمُ لَوْ خَلَّتِ الْحُسَيْنَ مَجْدَلًا	۲۵۴	۲۵۴	۳۹	۰/۰۹
شهید و شهادت	الشَّهِيدِينَ سَادَاتِ الْبَرِّيَّاتِ	۲۳	۲۳	۳۰	۰/۷۷
شهید و شهادت	رَأْسُ ابْنِ بَنَتٍ مُحَمَّدٍ وَوَصِيهِ يَا لِلرَّجَالِ عَلَى فَنَاءٍ يُرْفَعُ	۲	۲	۸۲	۴/۱۳
شهید و شهادت	طَرِيحًا لَدَى التَّهْزِينِ بِالْقُلُوبِ	۲۲	۲۲	۳۶	۰/۹۷
شهید و شهادت	فَتَلَوْهُ يَوْمَ الطَّفِّ طَعْنَا بِالْقَنَا	۸	۸	۳۸	۱/۴۴
شهید و شهادت	وَأَلَّ رَسُولَ اللَّهِ تَدْمَى نَحْوَهُمْ	۴۷۶	۴۷۶	۳۵	۰/۰۸
شهید و شهادت	يَا ابْنَ الشَّهِيدِ وَيَا شَهِيدَ عَمَّةٍ	۱۱	۱۱	۳۷	۳/۳۴
فضیلت و منزلت	أَبُو الْحَسَنِ الْفَرَجُ لِلْعَمَرَاتِ	۳۸۵	۳۸۵	۳۴	۰/۰۸
فضیلت و منزلت	أَحْمَدَ الْمَذْكُورِ فِي السُّورَاتِ	۱۷۲	۱۷۲	۲۹	۰/۰۷
فضیلت و منزلت	إِذَا لَمْ نُنَاجِ اللَّهَ فِي صَلَاتِنَا بِأَسْمَائِهِمْ لَمْ يَقْبَلِ الصَّلَاةَ	۲۱۰	۲۱۰	۸۵	۰/۱۹
فضیلت و منزلت	إِرْبَعُ بَطُوسٍ عَلَى قَبْرِ الزَّكِيِّ بِهَا	۱۰۵	۱۰۵	۳۹	۰/۴۳
فضیلت و منزلت	أَعْطَى زَكَاةً رَاكِبًا بِضَلَاةٍ	۲۳	۲۳	۲۹	۰/۸۳
فضیلت و منزلت	أَهْلُ الْمُبَاهَلَةِ الْكَرِيمَةِ وَالْكِسَا	۲	۲	۳۸	۱/۱۵
فضیلت و منزلت	قَسِيمُ الْجَحِيمِ	۳	۳	۱۶	۱/۵۰
فضیلت و منزلت	نَاجِي الرُّسُولِ وَقَدَّمَ الصَّدَقَاتِ	۲۰	۲۰	۳۴	۱/۰۳
فضیلت و منزلت	نَبِيُّ الْهُدَى صَلَّى عَلَيْهِ مَلِكُهُ	۲۴۴	۲۴۴	۳۷	۰/۰۸
فضیلت و منزلت	نَجِي لَجَبْرِئِلَ الْأَمِينِ	۱۳۳	۱۳۳	۲۷	۰/۰۶
فضیلت و منزلت	وَعَدُوا عَلِيًّا ذَا الْمَنَاقِبِ وَالْمُلَا	۳۵۷	۳۵۷	۴۰	۰/۰۹
فضیلت و منزلت	وَفَاطِمَةَ الزَّهْرَاءِ خَيْرِ بَنَاتِ	۳۵۷	۳۵۷	۳۳	۰/۰۷
فضیلت و منزلت	يَا خَيْرَ مَنْ قَدْ حَجَّ لِلدِّينِ الْحَرَامِ وَعَزَّافَا	۴	۴	۶۳	۳/۷۳
فضیلت و منزلت	يَا خَيْرَ مَنْ لَيْسَ النِّعَالُ بِسَعِيهِ وَمَنْ احْتَفَى	۶	۶	۶۰	۳/۵۶
مضییبت و مظلومیت	إِذْنٌ لِلطَّمِيعِ الْخَدَّ فَاطِمُ عِنْدَهُ	۲۶۰	۲۶۰	۲۸	۰/۰۹
مضییبت و مظلومیت	أَفَاطِلُمُ لَوْ خَلَّتِ الْحُسَيْنَ مَجْدَلًا	۲۵۴	۲۵۴	۳۹	۰/۰۹
مضییبت و مظلومیت	أَلَّ أَحْمَدَ مَظْلُومُونَ قَدْ فَهَرُوا	۲	۲	۳۳	۵/۵۹
مضییبت و مظلومیت	بَنَاتُ زِيَادٍ فِي الْقُصُورِ مَصُونَةٌ وَأَلَّ رَسُولُ اللَّهِ فِي الْقُلُوبِ	۴۶۱	۴۶۱	۸۳	۰/۱۹
مضییبت و مظلومیت	تَوَفُّوا عَطَاشًا بِالْعَرَاءِ	۲۹۱	۲۹۱	۲۸	۰/۰۶
مضییبت و مظلومیت	فَحَسْبِي مِنْهُمْ أَنْ أَمُوتَ بِغُصَّةٍ	۵۴۰	۵۴۰	۳۷	۰/۰۸
مضییبت و مظلومیت	فَتِيلاً بَلَا جُرْمٍ يُنَادِي لِئَصْرَةٍ	۲۴	۲۴	۳۶	۰/۹۷
مضییبت و مظلومیت	قَضَى غَرِيبًا بَطُوسٍ	۹	۹	۱۹	۱/۹۳
مضییبت و مظلومیت	كَأَنَّكَ بِالْأَضْلَاعِ قَدْ ضَاقَ رُحْبُهَا لِمَا ضُمَّتْ مِنْ شِدَّةِ الزَّفَرَاتِ	۵۴۷	۵۴۷	۹۰	۰/۲۰
مضییبت و مظلومیت	وَأَلَّ رَسُولَ اللَّهِ تُسَبَّى خَرِيمُهُمْ	۴۸۱	۴۸۱	۳۵	۰/۰۸
مضییبت و مظلومیت	وَأَلَّ رَسُولَ اللَّهِ نُحِفُ جُسُومُهُمْ	۴۸۶	۴۸۶	۳۵	۰/۰۸
مضییبت و مظلومیت	وَالْمُسْلِمُونَ بِمَنْظَرٍ وَيَسْمَعُ لَا جَارِعَ مِنْ ذَا وَلَا مُتَخَشِّعُ	۵	۵	۷۷	۳/۸۸
مضجع و مدفن	الْقَبْرِ الْغَرِيبِ مَحَلَّةُ بَطُوسٍ	۶۴	۶۴	۴۵	۰/۷۱

پوشش محتوایی	منطقه محتوایی	پایان گزاره	آغاز گزاره	کدهای پایه	کدهای سازمان دهنده
۰/۰۷	۳۱	۲۷۵	۲۷۵	قَبْرُ بِيَاخْمَرَ لَدَى الْقَرْيَاتِ	مضجع و مدفن
۰/۰۴	۱۶	۲۷۸	۲۷۸	قَبْرُ بِنْدَادٍ	مضجع و مدفن
۰/۰۹	۴۱	۲۸۶	۲۸۶	قُبُورُ بَحْنَبِ النَّهْرِ مِنْ أَرْضِ كَرْيَلَا	مضجع و مدفن
۰/۰۳	۱۵	۲۷۳	۲۷۳	قُبُورُ بِكُوفَانٍ	مضجع و مدفن
۵/۸۸	۵۸	۱۱	۱۱	يَا طَوْسُ طُوبَاكَ قَدْ صِرْتَ لَاحِنَ أَحْمَدَ مَشْهَدٍ	مضجع و مدفن
۰/۹۸	۸۹	۹۸	۹۸	أَبْنَاءُ حَرْبٍ وَمُرُوانٍ وَأَسْرَثُهُمْ بَنُو مُعَيْطٍ وَلَاةُ الْحَقْدِ وَالْوَعْرِ	هجو دشمن
۰/۱۲	۵۳	۴۵۶	۴۵۶	الْجَوَى أَمِيَّةُ أَهْلِ الْفِسْقِ وَالتَّبَعَاتِ	هجو دشمن
۱/۳۳	۳۵	۲۸	۲۸	حَتَّى تُبَايَعَ لِلْغَيْبِ الْأَسْوَدِ	هجو دشمن
۰/۵۰	۳۲	۵۸	۵۸	رَشِيدُهُمْ غَاوٍ وَطِفْلَاهُ بَعْدَهُ	هجو دشمن
۰/۹۷	۳۶	۲	۲	أَسْبَلْتُ دَمْعَ الْعَيْنِ بِالْعَبْرَاتِ	گریه و اشک
۱/۴۸	۳۹	۳۲	۳۲	ابْكِي الْحُسَيْنَ السَّيِّدَ ابْنَ السَّيِّدِ	گریه و اشک
۱/۵۲	۳۸	۳	۳	أَلَا مَا لِعَيْنِي بِالْأَمْعِ اسْتَهْلَتْ	گریه و اشک
۰/۰۸	۳۵	۱۳۹	۱۳۹	بَكَيْتُ لِرَسْمِ الدَّارِ مِنْ عَرَفَاتِ	گریه و اشک
۰/۱۷	۷۷	۴۰۳	۴۰۳	سَابِكِيهِمْ مَا حَجَّ لِلَّهِ رَاكِبٌ وَمَا نَاحَ قُمْرِيٌّ عَلَى الشَّجَرَاتِ	گریه و اشک
۰/۰۹	۳۸	۴۶۳	۴۶۳	سَابِكِيهِمْ مَا دَرَّ فِي الْأَفْقِ شَارِقُ	گریه و اشک
۰/۰۹	۳۸	۲۶۰	۲۶۰	وَأَجْزَيْتُ دَمْعَ الْعَيْنِ فِي الْوَجَنَاتِ	گریه و اشک
۰/۰۹	۳۹	۱۳۹	۱۳۹	وَأَذْرَيْتُ دَمْعَ الْعَيْنِ فِي الْوَجَنَاتِ	گریه و اشک
۰/۰۸	۳۵	۴۶۷	۴۶۷	وَبِاللَّيْلِ أُبْكِيهِمْ وَبِالْغَدَاوَاتِ	گریه و اشک
۱/۲۵	۳۳	۳۲	۳۲	يَا عَيْنَ جُودِي بِالْأَمْعِ وَاهْمُلِي	گریه و اشک

در جدول ۳ ستونی تحت عنوان پوشش محتوایی درج شده است. عدد محاسبه شده برای پوشش محتوایی نشان دهنده حجم واژگانی است که شاعر برای بیان هر کد مورد استفاده قرار داده است. هر قدر عدد مربوط به پوشش محتوایی بیشتر باشد، نشان دهنده آن است که برای بیان یک کد خاص از کلمات بیشتری استفاده شده است. بنابراین پوشش محتوایی یکی از نشان گرهای مهم برای تعیین وزن کد است. لازم به ذکر است که مقادیر عددی مندرج در ستون های جدول ۳ از جمله مقادیر عددی مربوط به پوشش محتوایی به وسیله نرم افزار مکس کیودی ای محاسبه شده است. کدگذاری در نرم افزار تحلیل داده های کیفی (مکس کیودی ای) یکی از اقداماتی است که در این تحقیق انجام شد. تخصیص کدهای متعدد به بخش های انتخاب شده از متن، تعیین همپوشانی ها، مشخص کردن کدهای متقاطع و ادغام کدها با یکدیگر، بخشی از کارکردهای نرم افزار یاد شده است.

جدول فوق نشان می دهد که اشعار رئایی دعبل دارای یک شبکه مفهومی منسجم و چندلایه است، و حول محورهای مانند مصیبت و مظلومیت، فضیلت و منزلت، ارادت و محبت، شهید و شهادت، گریه و اشک، مضجع و مدفن، هجو دشمن،

ویرانه‌های بر جا مانده، تشنگی، سر بریده و انحراف در دین سازمان یافته است. پرتکرارترین و پرپوشش‌ترین کد سازمان‌دهنده، «مصیبت و مظلومیت اهل بیت علیهم‌السلام» است که نشان‌دهنده فجایع تاریخی وارد شده بر خاندان پیامبر (ص) است. همچنین، کدهای «فضیلت و منزلت» و «ارادت و محبت» نیز سهم محتوایی بالایی در اشعار رثایی دعبل دارند و روایتگر پیوند عاطفی دعبل با اهل بیت علیهم‌السلام است. کدهایی مانند «اشاره به ویرانه‌ها»، «مضجع و مدفن»، و «گریه و اشک» نیز بعد تصویری و احساسی شعر را برجسته می‌کنند. در این میان، آوردن نام دشمنان اهل بیت در قالب «هجو دشمن» جنبه تاریخی و لحن انتقادی شعر را تقویت می‌کند و آن را از شعر رثایی صرف به متنی اعتراضی تبدیل می‌کند. گزاره‌های احصا شده در این تحقیق نشان می‌دهند که شعر دعبل خزاعی بیش از آنکه فقط مرثیه باشد، متنی هویتی، تاریخی، انتقادی و آیینی است. در این قسمت تصویری از محیط نرم‌افزار مکس کیودی ای و نحوه کدگذاری گزاره‌های تحقیق (نمودار ۲) ارائه شده است.

نمودار ۲: نمونه‌ای از کدگذاری در نرم‌افزار مکس کیودی ای

در کدگذاری انجام‌شده، استفاده از واژگان حاوی مفهوم «مصیبت و مظلومیت» با بسامد ۶۶، پوشش محتوایی ۶۷/۴ و میانگین ۶۶/۷ جایگاه اول را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است، که اهمیت این مفهوم را در شعر دعبل نشان می‌دهد. از مصادیق استفاده از مفهوم «مصیبت» می‌توان به بیت زیر در دیوان دعبل اشاره کرد.

پژوهشنامه نقد ادب عربی، س ۱۶، ش ۱ (پیاپی ۳۰)، بهار و تابستان ۱۴۰۴ ش

تَجَلَّتْ مُصِيبَاتُ الزَّمَانِ وَلَا أَرَى مُصِيبَتَنَا بِالْمُصْطَفَيْنِ تَجَلَّتْ
(دعبل، ۱۴۱۴ق: ۴۸)

همچنین بیت زیر از مصادیق مفهوم «مظلومیت» در دیوان دعبل خزاعی است:
لَا أَضْحَكَكَ اللَّهُ سِنَّ الدَّهْرِ إِنْ ضَجَّكَتْ وَأَلَّ أَحْمَدَ مَظْلُومُونَ قَدْ قُهِرُوا
(دعبل، ۱۴۱۴: ۷۳)

کلیدواژه «مصیبت» در وصف غم‌ها و رنج‌های اهل بیت علیهم السلام یکی از رایج‌ترین کلیدواژه‌ها بین شاعران مرثیه‌سراست. این بیت از سروده‌های جعفر حلی در رثای امام حسین علیه السلام است:

وَهَوْنٌ فِي الْإِسْلَامِ كُلِّ مُصِيبَةٍ مَصَابِ الْحُسَيْنِ ابْنِ النَّبِيِّ الْمُكْرَمِ
(نجفی حلی، ۱۹۶۲م: ۱۶۳)

شیخ عبدالکریم ابن شیخ حسن صادق در مطلع قصیده «الفاطمیة» که در رثای حضرت فاطمه زهرا (س) سروده است، از مفهوم مصیبت استفاده نموده است:

هي فاطم كم للمصائب صابها جرعت و كم قد كابدت أو صابها
نثل الزمان لها كنانة نبلة و رمى و في كل السهام أصابها
أحنى أضالعها على جمر الغضا أجرى مدامعها امر شرابها
من حول بيت المقدس جاء مجمعا حطبا ليحرق للزكية بابها
(امین، ۱۴۰۳ق، ج ۸: ۳۵)

توصیف مصیبت از مفاهیمی است که در قرآن کریم هم مورد استفاده قرار گرفته است. خدای تعالی در قرآن کریم در وصف مصیبت حضرت یعقوب (ع) به خاطر دوری از حضرت یوسف (ع) می‌فرماید: «وَأَيُّضْتُ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ» (یوسف: ۸۴): «و در حالی که اندوه خود را فرو می‌خورد، چشمانش از غصه سپید شد».

مفاهیم مرتبط با «فضیلت و منزلت اهل بیت علیهم السلام» با بسامد ۵۷، پوشش محتوایی ۳۷/۲۴ و میانگین ۴۷/۱۲ جایگاه دوم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. این دو بیت از مصادیق ذکر فضیلت و منزلت اهل بیت علیهم السلام است:

أَهْلُ الْمُبَاهَلَةِ الْكَرِيمَةِ وَالْكِسَا وَالْبَيْتِ وَالْأَسْتَارِ وَالْحُرُمَاتِ
وَمَخَازِنُ الْعِلْمِ الْمُنَزَّلِ عَنْدَهُمْ بِالْوَحْيِ وَالْقُوَامِ بِالْبَرَكَاتِ
(دعبل، ۱۳۹۱ش: ۱۳۵-۱۳۶)

از دیگر شاعرانی که در مرثیه‌های خود به فضیلت و منزلت اهل بیت علیهم السلام پرداخته‌اند، صاحب بن عباد شاعر عصر

عباسی متوفی به سال ۳۸۵ هجری قمری است که در مرثیه خود در وصف امام حسین (ع) ایشان را با عبارت «خَيْرَ مَنْ قَدْ صَمَّهُ الصَّعِيدُ» مخاطب قرار داده است.

وَعُدَّ إِلَى الطِّفِّ بِكَرْبَلَاءَ أَهْدِ سَلَامِي أَحْسَنَ الْإِهْدَاءِ
لِخَيْرِ مَنْ قَدْ صَمَّهُ الصَّعِيدُ ذَاكَ الْحَسَيْنُ السَّيِّدُ الشَّهِيدُ
(صاحب بن عباد، ۱۴۲۲ق: ۱۳۵)

شاعر در همین قصیده امیرمؤمنان امام علی (ع) را اینگونه توصیف کرده است:

حَتَّى إِذَا عَدْتَ لِأَرْضِ الْكُوفَةِ... سَلِّمْ عَلَى خَيْرِ الْوَرَى أَبِي الْحَسَنِ
(صاحب بن عباد، ۱۴۲۲ق: ۱۳۵)

واژگان حاوی مفهوم «ارادت و محبت نسبت به اهل بیت علیهم السلام» با بسامد ۲۲، پوشش محتوایی ۲۹/۴۷ و میانگین ۲۵/۷۳ جایگاه سوم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. از نمونه‌های ابراز ارادت و محبت نسبت به اهل بیت علیهم السلام می‌توان به این بیت اشاره کرد:

لَمْ لَا أَرْوُكَ يَا حُسَيْنُ لَكَ الْفِدَا قَوْمِي وَمَنْ عَطَفَتْ عَلَيْهِ نِزَا
(دعبل، ۱۳۹۱: ۲۱۶)

سید حمیری شاعر دیگری است که در قصیده خود بر محبت و دوستی پیامبر اعظم (ص) تأکید نموده است:

وَلَا لَأَمِيرِنَا ذَنْبٌ إِلَيْهِمْ صَغِيرٌ فِي الْحَيَاةِ وَلَا كَبِيرٌ
سِوَى حُبِّ النَّبِيِّ وَأَقْرَبِيهِ وَمَوْلَاهُمْ بِحُبِّهِمْ جَدِيرٌ
(الحمیری، ۱۴۳۲ق: ۳۷۱)

همچنین صنوبری در مرثیه خود بر محبت و ارادت خود نسبت به پیامبر اعظم (ص) و حضرت فاطمه زهرا (س) و فرزندان ایشان علیهم السلام تأکید نموده است.

مَا فِي الْمَنَازِلِ حَاجَةٌ نَقْضِيهَا إِلَّا السَّلَامُ وَأَدْمَعُ نُذْرِيهَا
حُبُّ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ وَوَصِيهِ مَعَ حُبِّ فَاطِمَةَ وَحُبِّ بَنِيهَا
(الصنوبری، ۱۹۷۰م: ۱۳۲)

واژگان حاوی مفهوم «شهید و شهادت» با بسامد ۲۳، پوشش محتوایی ۲۴/۲۸ و میانگین ۲۳/۶۴ جایگاه چهارم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. از مصادیق مفهوم «شهید و شهادت» در اشعار رثایی می‌توان به این بیت اشاره کرد:

فَتَلَوْهُ يَوْمَ الطِّفِّ طَعْنًا بِالْقَنَا سَلْبًا وَهَبْرًا بِالْحُسَامِ الْمُقْصِدِ
(دعبل، ۱۳۹۱: ۱۹۵)

از دیگر ابیات رثایی دعبل با مفهوم شهید و شهادت این بیت است:

فَتِيلاً بِلا جُرْمٍ يُنَادِي لِنُصْرَةٍ فَرِيداً وَحِيداً أَيْنَ أَيْنَ حُمَاتِي
(دعبل، ۱۳۹۱: ۱۱۸)

در اکثر مرثیه‌های سروده شده در وصف اهل بیت علیهم السلام استفاده از واژه‌های شهید و شهادت رویه‌ای معمول است. عبدالباقی العمری متوفی ۱۲۷۹ هجری قمری در مرثیه خود امام حسین (ع) را با واژه «شهید» مخاطب قرار داده است:

على الحسين بن علي شهيد دِ الطف ذخري في الملمات
(عبدالباقی، ۱۴۱۲ق: ۳۶)

مفهوم «گریه و اشک» با بسامد ۲۰، پوشش محتوایی ۱۵/۷۵ و میانگین ۱۷/۸۷ جایگاه پنجم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. از مصادیق مفهوم «گریه و اشک» در اشعار رثایی می‌توان به این بیت از دعبل اشاره کرد:

يا عَيْنُ جُودِي بِالدُّمُوعِ وَاهْمُلي وَأَبْكي الحُسَيْنَ السَّيِّدَ ابْنَ السَّيِّدِ
(دعبل، ۱۳۹۱: ۲۱۶)

مفهوم گریه و اشک در مرثیه‌های بسیاری از شعرا دستمایه اصلی برای سخن گفتن از غم و اندوه اهل بیت علیهم السلام است. شاعر عراقی ابن کمونه متوفی ۱۲۸۲ هجری قمری در مرثیه خود امام حسین (ع) را اینگونه مخاطب قرار داده است:

بَكَيْتَ يَا يَوْمَ الحُسَيْنِ عُيُونَنَا حَزناً عَلَيْكَ فَكُلُّ عَيْنٍ تَسْكِبُ
(ابن کمونه، ۱۹۴۸م: ۶۷)

مفهوم گریه و اشک از مفاهیم پرتکرار در اشعار رثایی شعراست. این مفهوم شعری نه تنها در رثای اهل بیت علیهم السلام بلکه در دیگر مرثیه‌های شعرا بسیار به کار رفته است. از نمونه‌های گریه و اشک بر مقتول، قصیده ابن انباری متوفی ۳۸۰ هجری قمری است که در رثای محمد بن بقیه، وزیر عزالدوله، سروده شده است. شاعر در یکی از ابیات این قصیده زیبا در غم فراق ابن بقیه اینگونه سروده است:

غليلٌ باطنٌ لك في فؤادي يخففُ بالدموع الجاريات
(ابن تغری بردی، ۱۳۴۲ق، ج ۴: ۱۳۷)

در کدگذاری انجام شده، استفاده از واژگان مرتبط با مفهوم «مضجع و مدفن» با بسامد ۱۶، پوشش محتوایی ۱۵/۶۱ و میانگین ۱۵/۸۰ جایگاه ششم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. از نمونه‌های یادآوری «مضجع و مدفن» در اشعار رثایی دعبل این بیت است:

ما رَوْضَةٌ إِلَّا تَمَنَّتْ أَنَّهَا لَكَ مَضَجٌّ وَلَخَطٌ قَبْرِكَ مَوْضِعُ
(دعبل، ۱۴۱۴ق: ۹۵)

یکی از قالب‌های مفهومی مورد استفاده توسط شعرا مرثیه سرا اشاره به محل دفن است. سری رفاء متوفی ۳۶۶ هجری

قمری در رثای امام حسین (ع) از همین قالب مفهومی بهره گرفته است:

فِي مَضَجِّ وَسْعِ الْحَسَنِ وَجُودِهِ يَسْعُ الْبِلَادَ مَشَارِقًا وَمَغَارِبًا
(الرفاء، ۱۹۸۱ م: ۴۶)

شاعر یمنی محمد بن حمیر همدانی متوفی ۶۵۱ هجری قمری نیز در رثای امام حسین (ع) به مدفن این امام بزرگوار اشاره نموده است:

وَأَمَّاكُمْ قَبْرٌ إِلَيْهِ تَأْلَفُوا قَبْرَ الْحَسَنِ وَأَيِّ شَخْصٍ أَوْحِدٍ
(الهمدانی، ۱۹۰۳ م: ۵۳)

استفاده از واژگان حاوی مفهوم «هجو دشمن» با بسامد ۱۵، پوشش محتوایی ۱۴/۴۹ و میانگین ۱۴/۷۴۵ جایگاه هفتم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. البته ذکر این نکته حائز اهمیت است که آمار ارائه شده در این بخش ناظر به آن بخش از هجو دشمن است که ضمن اشعار رثایی ایراد شده است. بنابراین اگر اشعار هجایی دعبل خطاب به دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام در اشعار غیررثایی را به هجو دشمن در اشعار رثایی اضافه کنیم، آمار بسیار بیشتر از میزان ذکر شده خواهد بود. از مصادیق «نکوهش دشمن» می‌توان به ابیات زیر اشاره کرد:

أَبْنَاءُ حَرْبٍ وَمَرْوَانٍ وَأَسْرَثُهُمْ بَنُو مُعَيْطٍ وَلَاةُ الْحَقْدِ وَالْوَعْرِ
(دعبل، ۱۴۱۴ ق: ۷۶)

دعبل خزاعی در جای دیگری از دیوان خود در هجو دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام اینگونه سرورده است:

وَسَمَّوْا زَشِيداً لَيْسَ فِيهِمْ لِرُشْدِهِ وَهَا ذَاكَ مَأْمُونٌ وَذَاكَ أَمِينٌ
(دعبل، ۱۴۱۴ ق: ۱۳۳)

اشعار هجایی یکی از ابزارهای رایج شعرای مرثیه‌سرا در اظهار کینه و نفرت نسبت به دشمنان اهل بیت علیهم‌السلام است. ابن کمونه در مرثیه‌ای با مطلع «زینبُ بالطّف تدعو یابن أُمّی یا شهید» به هجو دشمنان و قاتلان اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته است:

لَعَنَ اللَّهُ يَزِيدَ وَالِدَعِي ابْنَ زِيَادٍ وَابْنَ سَعْدٍ وَابْنَ هَنْدٍ وَأُولَى الْبَاسِ الشَّدَادِ
(ابن کمونه، ۱۹۴۸ م: ۱۰۳)

همچنین شاعر عراقی ابن معتوق موسوی در مرثیه‌ای با مطلع «هَلْ الْمُحَرَّمُ فَاسْتَهْلَ مُكَبَّرًا* وَانْتَرُ بِهِ دُرَّ الدَّمُوعِ عَلَى الثَّرَى» بنی‌امیه را به عنوان قاتلان حضرت امام حسین (ع) و اهل بیت ایشان مورد لعن و نفرین قرار داده است:

قُتِلَ الْحُسَيْنُ فَيَا لَهَا مِنْ ذَنْبَةٍ أَضْحَى لَهَا الْإِسْلَامُ مِنْهُمْ الدُّرَا
لَعَنَ الْإِلَهُ بَنِي أُمَيَّةٍ مِثْلَمَا دَاوُدُ قَدْ لَعَنَ الْيَهُودَ وَكَفَرَا
(ابن معتوق، ۱۳۹۶ ش: ۱۵۲)

از دیگر مصادیق هجو دشمنان اهل بیت علیهم السلام در اشعار رثایی، قصیده‌ای است که صاحب بن عباد با مطلع زیر سروده است:

بَلَّغْتَ نَفْسِي مُنَاهَا بِالْمَوَالِي آلِ طَه
(صاحب بن عباد، ۱۴۲۲ق: ۲۱۱)

شاعر در این قصیده به هجو معاویه پسر ابوسفیان پرداخته است:

لَعَنَ اللَّهُ ابْنَ حَرْبٍ لَعْنَةً تَكْوِي الْجِبَاهَا
(صاحب بن عباد، ۱۴۲۲ق: ۲۱۱)

وقوف بر خرابه‌های محبوب و ذکر مصیبت ایام بر باد رفته از اولین مفاهیمی است که دستمایه شعرای عرب قرار گرفته است. امرؤ القیس در دیوان شعر خود ابن حذام را اولین شاعری معرفی می‌کند که بر خرابه‌های محبوب وقوف کرده است. در دیوان اینگونه آمده است که:

عُوجَا عَلَى الطَّلَلِ الْمَحَلِّ لَعْنًا نَبْكِ الدِّيارَ كَمَا بَكَى ابْنُ حِذَامٍ
(فروخ، ۲۰۰۶م، ج: ۱، ۹۶۳)

مسلمة بن مهزم از شعرایی است که در وصف خرابه‌های محبوب به سرودن شعر پرداخته است:

عُجَّ فِي الدِّيارِ عَلَى الْأَطْلَالِ بِالْعَيْسِ قَبْلَ الْفِرَاقِ وَ رُبْعَ غَيْرِ مَأْنُوسٍ
(امین‌الدوله، ۱۴۲۵ق: ۴۷۴)

عبیدالله بن عبدالله بن طاهر هم یکی از شاعرانی است که اشعاری را با این مضمون سروده است. از نمونه‌های شعری وی این بیت است:

زَمُوا الْمُطَايَا غَدَاةَ الْيَمِينِ وَ احْتَمَلُوا وَ خَلَّفُونِي عَلَى الْأَطْلَالِ أَبْكِيهَا
(ابن خلکان، ۱۴۲۷ق، ج: ۳، ۱۲۰)

اشاره به «ویرانه‌های بر جا مانده از اهل بیت علیهم السلام» به رسم شعرای عرب یکی از رویه‌های جاری در رثای این بزرگواران است. این مفهوم با واژگانی از قبیل «اطلال» و «رسم الدار» در اشعار عربی بیان شده است. ویرانه‌های بر جا مانده از اهل بیت علیهم السلام با بسامد ۲۴، پوشش محتوایی ۲/۰۴ و میانگین ۱۳/۰۲ جایگاه هشتم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. در این حوزه برای نمونه می‌توانیم به بیت زیر اشاره کنیم.

بَكَيْتُ لِرَسْمِ الدَّارِ مِنْ عَرَفَاتٍ وَأَذْرَيْتُ دَمْعَ الْعَيْنِ فِي الْوَجَنَاتِ
(دعبل، ۱۴۱۴ق: ۴۰)

حسن بن راشد حلی شاعر دیگری است که در قصیده‌ای طولانی که در رثای امام حسین (ع) سروده است، ویرانه‌های به‌جا مانده از محل سکونت اهل بیت علیهم السلام را دستمایه شعر خود قرار داده است:

لَمْ يَشْجِنِي رَسْمُ دَارِ دَارِسِ الطَّلَلِ وَلَا جَرَى مَدْمَعِي فِي إِثْرِ مُرْتَجِلِ
(امین، ۱۴۰۳ق، ج: ۵، ۶۷)

واژگانِ حاوی مفهوم «تشنگی» با بسامد ۵، پوشش محتوایی ۳/۱ و میانگین ۴/۰۵ جایگاه نهم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. مفهوم تشنگی با واژگانی از قبیل «عطش» و «ظماً» در اشعار عربی ذکر شده است. این مفهوم به‌طور ویژه در وصف مظلومیت و شهادت حضرت امام حسین (ع) و یاران ایشان در سرزمین کربلا ایراد شده است. بیت زیر نمونه‌ای از این مفهوم در اشعار رثایی دعبل است:

أَنْسَى - وَهَذَا النَّهْرُ يَطْفَحُ - ظَمِئاً قَتِيلاً وَمَظْلُوماً بَغَيْرِ تِرَاتِ
(دعبل، ۱۴۱۴ق: ۴۸)

گزاره تشنگی از گزاره‌های پرتکرار نزد بسیاری از شاعرانی است که در رثای حضرت امام حسین (ع) به سرودن شعر مبادرت کرده‌اند. شیخ محسن بن فرج نجفی در قصیده‌ای، که در رثای امام حسین (ع) سروده است، از مفهوم تشنگی به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های رثاء استفاده کرده است:

لَعَمْرُكَ مَا الْبَعَادُ وَلَا الصَّدُودُ يُؤَرْقِنِي وَلَا رُبْعُ هَمُودٍ
وَلَمْ يَجِرِ الدَّمُوعُ حِذَاءَ حَادٍ وَلَا ذَكَرَى لِيَالِي لَا تَعُودُ
عَشِيَّةً بِالطُّفُوفِ بَنُو عَلِيٍّ عَطَاشًا لَا يَبَاحُ لَهَا الْوُرُودُ
تَذَادُ عَنِ الْفِرَاتِ وَوَيْلُ قَوْمٍ تَذُودُهُمْ أَتَعْلَمُ مِنْ تَذُودِ
أَلَمْ يَعْلَمْ لِحَاهُ اللَّهُ أَنْ قَدْ قَضَى عَطَشًا بِجَانِبِهِ الشَّهِيدِ
(شبر، ۱۴۰۹م، ج: ۵، ۲۲۲)

بیت زیر از مرثیه صاحب اسماعیل بن عباد از دیگر مصادیق بهره‌گیری از مفهوم تشنگی در رثای امام حسین (ع) است:

وَالْحُسَيْنِ الْمَمْنُوعِ شَرِبَةَ مَاءٍ بَيْنَ حَرِّ الطَّبْيِ وَحَرِّ الْغَلِيلِ
(شبر، ۱۴۰۹م، ج: ۲، ۱۳۳)

در کدگذاری اشعار دعبل با مفهوم رثای اهل بیت علیهم‌السلام استفاده از واژگانِ حاوی مفهوم «سر بریده» با بسامد ۲، پوشش محتوایی ۵/۲۵ و میانگین ۳/۶۲۵ جایگاه دهم را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. با عنایت به اینکه این مفهوم در بین اهل بیت علیهم‌السلام به‌طور ویژه به سیدالشهداء حضرت امام حسین (ع) اختصاص دارد، شعری که در مرثیه‌های خود این مفهوم را دستمایه قرار داده‌اند به رثای این امام بزرگوار پرداخته‌اند. از نمونه‌های این مفهوم می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

رَأْسُ ابْنِ بِنْتِ مُحَمَّدٍ وَوَصِيِّهِ يَا لِلرِّجَالِ عَلَى قَنَاةٍ يُرْفَعُ
(دعبل، ۱۴۱۴ق: ۹۵)

همچنین صاحب اسماعیل بن عباد در رثای امام حسین به بریده‌شدن سر مبارک آن حضرت اشاره نموده است:

قاتلوا الله و النبي و مولا هم عليا إذ قاتلوا ابن الرسول
هي نفس الحسين نفس رسول الله له نفس الوصي نفس البتول
ذبحوه ذبح الأضاحي فيا قل ب تصدع على العزيز الذليل
أخذوا رأسه و قد بضعوه إن سعي الكفار في تضليل
نصبوه على القنا فدمائي لا دموعي تسيل كل مسيل
(شبر، ۱۴۰۹ق، ج: ۲، ۱۳۳)

جواد بن محمد علی حسینی اصفهانی حائری مشهور به جواد الهندی نیز در رثای امام حسین (ع) به وصف سر بریده مبارک آن حضرت پرداخته است.

بأبي ثاويبا طريحا جريحا فوق أشلائه تجول العوادي
و بأهلي من قد غدا رأسه للشام يهدى على رءوس الصعاد
(شبر، ۱۴۰۹ق، ج: ۸، ۲۶۶)

در پایان بهره‌گیری از مفهوم «انحراف در دین» با بسامد ۲، پوشش محتوایی ۰/۱۵ و میانگین ۱/۰۷۵ جایگاه یازدهم و آخر را در اشعار رثایی دعبل به خود اختصاص داده است. بیت زیر در قصیده مشهور تاییه حاوی این مضمون است:

مَدَارِسُ آيَاتٍ خَلَّتْ مِنْ تِلَاوَةٍ وَمَنْزِلٌ وَحْيٍ مُقْفِرُ الْعَرَصَاتِ
(دعبل، ۱۴۱۴ق: ۴۰)

همچنین مفهوم انحراف در دین توسط شرف‌الدین بوصیری مورد استفاده قرار گرفته است:

فصارتُ بُيُوتُ اللَّهِ آخِرَ عُمْرِهَا قُصُورٌ خَبَتْ مِنْ سَادَةٍ وَخُدُورٌ
(البوصیری، ۱۳۷۴ق: ۱۴۶)

رتبه‌بندی کدها در شعر دعبل خزاعی به همراه مقادیر عددی مرتبط با هر کد در قالب جدول زیر آمده است:

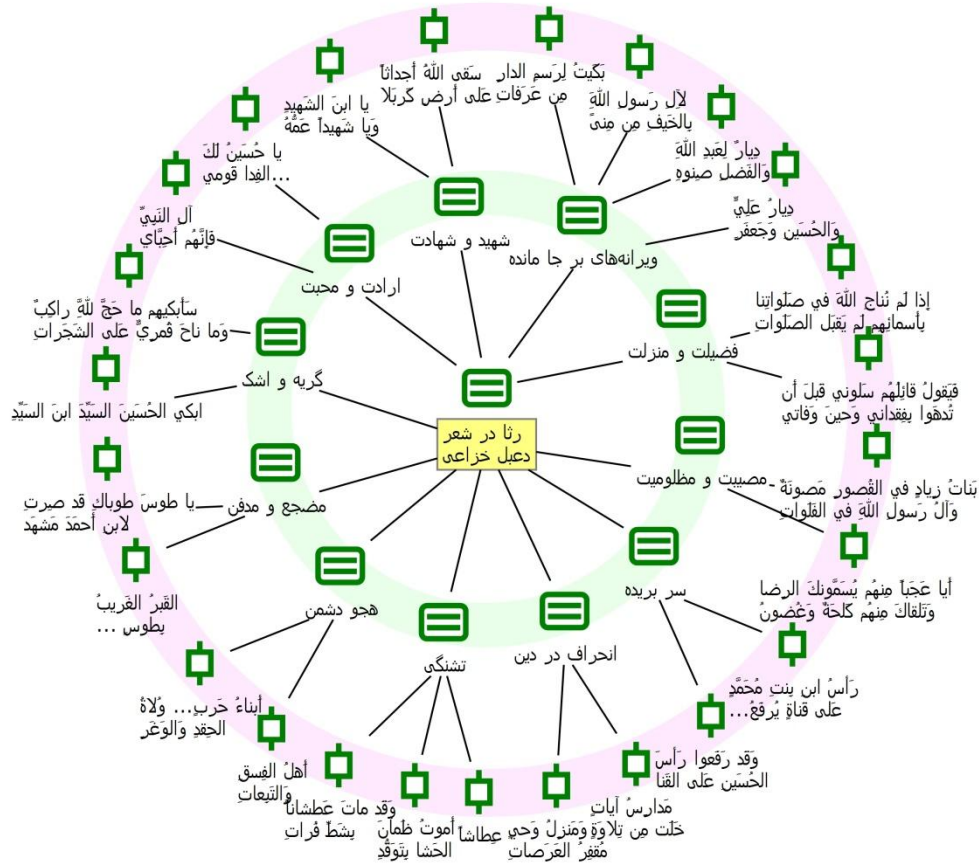
جدول ۴: رتبه‌بندی کدهای سازمان‌دهنده براساس میانگین بسامد و پوشش محتوایی

رتبه کد	میانگین	مجموع بسامد و پوشش	پوشش محتوایی	بسامد کد	موقعیت محتوایی	شناسه کد	کد
۱	۶۶/۷	۱۳۳/۴	۶۷/۴	۶۶	۱۱	۴	مصیبت و مظلومیت
۲	۴۷/۱۲	۹۴/۲۴	۳۷/۲۴	۵۷	۴	۱۴	فضیلت و منزلت
۳	۲۵/۷۳۵	۵۱/۴۷	۲۹/۴۷	۲۲	۲	۱۳	ارادت و محبت
۴	۲۳/۶۴	۴۷/۲۸	۲۴/۲۸	۲۳	۹	۵	شهید و شهادت
۵	۱۷/۸۷۵	۳۵/۷۵	۱۵/۷۵	۲۰	۱۳	۱	گریه و اشک

کد	شناسه کد	موقعیت محتوایی	بسامد کد	پوشش محتوایی	مجموع بسامد و پوشش	میانگین	رتبه کد
مضجع و مدفن	۱۹	۶	۱۶	۱۵/۶۱	۳۱/۶۱	۱۵/۸۰۵	۶
هجو دشمن	۲۱	۱۲	۱۵	۱۴/۴۹	۲۹/۴۹	۱۴/۷۴۵	۷
ویرانه‌های بر جا مانده	۱۵	۵	۲۴	۲/۰۴	۲۶/۰۴	۱۳/۰۲	۸
تشنگی	۸	۸	۵	۳/۱	۸/۱	۴/۰۵	۹
سر بریده	۱۰	۱۰	۲	۵/۲۵	۷/۲۵	۳/۶۲۵	۱۰
انحراف در دین	۱۶	۱۴	۲	۰/۱۵	۲/۱۵	۱/۰۷۵	۱۱

لازم به ذکر است که مقادیر عددی مرتبط با هر یک از مفاهیم فوق مختص اشعار رثایی در دیوان دعبل خزاعی است و این احتمال وجود دارد که در دیوان دیگر شعرا ترتیب مفاهیم فوق متفاوت باشد.

براساس داده‌های تحقیق در بخش یافته‌ها، محورهای کلیدی در اشعار رثایی دعبل در قالب کدهای سازمان‌دهنده احصا شد. با ترکیب کدهای دارای قرابت مفهومی، محورهای کلی‌تر تدوین، سپس با ترکیب محورهای به‌دست‌آمده، کدهای فراگیر به‌دست آمد. با احصای کدهای سازمان‌دهنده و فراگیر در حوزه رثای اهل بیت علیهم‌السلام، مفاهیم نهایی برای تدوین الگو استخراج گردید. این مفاهیم از طریق تجزیه و تحلیل مفاهیم ثانویه‌ای که در اشعار رثایی وجود داشت، گردآوری شد و در پایان اجزای تشکیل‌دهنده الگو به‌دست آمد. الگوی رثاء در شعر دعبل خزاعی در قالب نمودار زیر به تصویر کشیده شده است:

نمودار ۳: الگوی رثای اهل بیت علیهم السلام در شعر دعبل خزاعی

نتیجه

دعبل شاعری دارای طبع لطیف و ذوق ادبی مثال زدنی است که در اشعارش بسیاری از بزرگان زمان خویش را با عبارات مهرآمیز و یا قهرآمیز مورد خطاب قرار داده است. او در زمینه‌های مختلف شعری از قبیل هجو و رثاء از توانمندی بالایی برخوردار است. صاحب اغانی درباره‌ی دعبل می‌گوید: «هو دعبل... شاعر متقدم مطبوع هجاء خبیث اللسان، لم یسلم علیه أحد من الخلفاء و لا من وزرائهم و لا أولادهم و لا ذو نباهة، أحسن إليه أو لم یحسن...» (ابو الفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲۰: ۲۹۴). براساس اشعار دعبل به وضوح می‌توان گفت که او شاعری شیعه و از پیروان سرسخت اهل بیت علیهم السلام است. از نشانه‌های مهم شیعه‌بودن دعبل مذابح و مرثیه‌های او در اثبات حقانیت اهل بیت علیهم السلام و هجو دشمنان ایشان در قالب شعر است. این

قالب شعری همان ابزار مورد علاقه شاعر است که با استفاده از آن به ندرت درباره نزدیکان از دست رفته خود سخن گفته است. اما هنگامی که سخن از غم فراق اهل بیت علیهم السلام به میان می آید، قالب شعری رثاء به ابزاری قدرتمند برای سوگواری اهل بیت علیهم السلام تبدیل می شود. در کتاب الاغانی درباره تشیع دعبل اینگونه آمده است: «و كان دعبل من الشيعة المشهورين بالميل إلى علي صلوات الله عليه، و قصيده «مدارس آيات خلت من تلاوة» من أحسن الشعر و فاخر المدائح المقولة في أهل البيت، عليهم السلام، و قصد بها أبا الحسن علي بن موسى الرضا، عليه السلام، بخراسان» (ابو الفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲۰: ۲۹۴). استخراج الگوی مفهوم شناختی رثای اهل بیت علیهم السلام در شعر دعبل خزاعی از آن نظر اهمیت دارد که وی به عنوان یکی از سردمداران مرثیه سرایی برای این بزرگواران مشهور است. در این تحقیق، دیوان دعبل خزاعی به دقت مورد مطالعه قرار گرفت و همه قصاید و ابیاتی که حاوی مضامین رثایی در وصف اهل بیت علیهم السلام بود، استخراج گردید. در ادامه ابیات منتخب در یک فرایند علمی با استفاده از روش کدگذاری از نظر مفهومی تفکیک شد و داده های احصا شده تحلیل شد.

نتایج به دست آمده از تحقیق حاضر نشان می دهد که دعبل در ذکر نام اهل بیت علیهم السلام از رویکردهای متفاوتی استفاده می کند. همانگونه که در بخش یافته ها به تفصیل بیان شد، شاعر در بخشی از اشعار خویش اهل بیت علیهم السلام را به اختراعی نورانی در جایگاهی بلند تشبیه می کند، که زمین و ساکنان آن را از نور معارف ناب ایشان بهره می برند. وی در بخشی دیگر به رسم توالی، با واژگان و عبارات لطیف ارادت و محبت خود را به این بزرگواران ابراز می نماید. بخشی از اشعار رثایی دعبل به تبزی از دشمنان خاندان عصمت و هجو گزنده ایشان اختصاص دارد. برای نمونه در تبیین مفهوم «مصیبت و مظلومیت» در اشعار رثایی دعبل، ذکر این نکته حائز اهمیت است که این مفهوم از نظر تعداد تکرار و پوشش محتوایی بیشترین درصد را به خود اختصاص داده است. دعبل در هنگام توصیف این متغیر مهم ترین عامل را در مصائب و مظلومیت های اهل بیت علیهم السلام حاکمان فاسد و ستم پیشه معرفی می کند. شاعر در برخی موارد ظلم و ستم حاکمان را به صورت کنایی به روزگار نسبت داده، و از واژگانی مانند «زمان» و «دهر» برای بیان مقصود خود استفاده کرده است. این موضوع در دیوان با عبارت هایی از قبیل «تَجَلَّتْ مُصِيبَاتُ الزَّمانِ»، «تَقَسَّمَهُمْ رَبُّبُ الزَّمانِ»، «أَخْنَى الزَّمانُ»، «خَانَ الزَّمانُ»، «أَلَا فَأَبْكَهْم... عُيُوناً لِرَبِّبِ الدَّهْرِ مُنْسَكِيَاتٍ» و «لَا أَضْحَكَ اللَّهُ سِنَّ الدَّهْرِ... وَأَلْ أَحْمَدَ مَظْلُومُونَ...» بیان شده است. مفهوم «فضیلت و منزلت» به عنوان دومین مفهوم پرتکرار و پردامنه در رثای اهل بیت علیهم السلام مطرح شده است. شاعر هنگامی که قصد بیان فضایل را دارد، بر مفاهیمی از قبیل علم، شجاعت، مهربانی، بخشنده گی و اتصال این بزرگواران به پیامبر اعظم (ص) تأکید می کند.

یکی از ویژگی هایی که دعبل را نسبت به دیگر شعرا ممتاز می کند، شجاعت و بی باکی اوست. شاعران زیادی در دوران های مختلف اهل بیت علیهم السلام را مدح کرده اند، و یا در رثای این بزرگواران به نظم شعر مبادرت کرده اند. این شعرا به دو دسته اصلی تقسیم می شوند. دسته اول شاعرانی هستند که از آوازه و جایگاه ادبی بلندی برخوردار بوده اند، و در دستگاه حکومتی زمان خود از منزلت و نفوذ خوبی برخوردار بوده اند. این دسته از شاعران ضمن خدمت به حاکمان زمان خود، به پیامبر اعظم (ص) و خاندان شریف ایشان ابراز محبت کرده اند. دسته دوم مرثیه سرایانی هستند که در دستگاه حکومتی از جایگاه

قابل توجهی برخوردار نبوده‌اند. این گروه از شاعران بعضاً قصایدی محدود در مدح پیامبر اعظم (ص) و خاندان شریف ایشان سروده و در بخش‌هایی از شعر خود از مصیبت‌های آن بزرگواران سخن گفته‌اند. آنچه دعیل خزاعی را از این دو گروه مجزا می‌کند، از یک سو منزلت ادبی و مورد توجه بودن وی توسط اصحاب قدرت است، و از سوی دیگر قرار نگرفتنش در دستگاه حکومتی حاکمان ظلم و جور است. ایشان، برخلاف بسیاری از شعرای مدیحه سرا و مرثیه سرا، کسی است که در طول زندگی به‌خاطر عقیده و آرمان خویش از دستگاه حکومتی دوری کرد و در بسیاری از موارد حاکمان زمانه را با اشعار خویش به چالش کشید و به همین سبب همواره از سوی اصحاب قدرت مورد تهدید بود. از این مدبر نقل شده است که می‌گوید: لَقِيتُ دُعِيْلًا فَقُلْتُ لَهُ أَنْتَ أَجْسَرُ النَّاسِ عِنْدِي حَيْثُ تَقُولُ فِي الْمَأْمُونِ:

إِنِّي مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ سُيُوفُهُمْ قَتَلَتْ أَخَاكَ وَ شَرَّفَتْكَ بِمَقْعَدٍ
رَفَعُوا مَحَلَّكَ بَعْدَ طُولِ حُمُولِهِ وَ اسْتَنْقَذُوكَ مِنَ الْخَضِيضِ الْأَوْهَدِ

فَقَالَ لِي يَا أَبَا إِسْحَاقَ إِنِّي أَخْمِلُ خَشَبَتِي مُنْذُ أُرْبِعِينَ سَنَةً فَلَا أَجِدُ مَنْ يَضْلِبُنِي عَلَيْهَا (ابو الفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲۰: ۳۰۱). هرچند دعیل در بخش‌هایی از دیوان خود گاهی درباره برخی نزدیکان، رجال دینی و سیاسی و یا کسانی که مورد علاقه وی بودند در قالب ابیاتی مختصر به مرثیه‌سرایی پرداخته است، اما تمرکز اصلی او در مرثیه بر خاندان پیامبر (ص) بوده است. به‌عنوان نمونه‌ای از رثای اشخاصی غیر از اهل بیت علیهم‌السلام، می‌توان به ابیات زیر اشاره کرد که شاعر در رثای فرزند خویش «احمد» سروده است:

عَلَى الْكُرْهِ مَا فَازَتْ أَحْمَدَ وَأَنْطَوَى عَلَيْهِ بِنَاءَ جَنْدَلٍ وَرَزِينٍ
وَأَسْكَنْتُهُ بَيْتًا خَسِيسًا مَتَاعُهُ وَإِنِّي -عَلَى رَغْمِي- بِهِ لَضَنِينٌ

به اکراه و علی‌رغم میل باطنی احمد را (فرزندم را) ترک کردم. سپس ساختمان سنگی عظیم و سنگینی بر سرش ویران شد. علی‌رغم آنکه فرزندم را در منزلی کم‌ارزش (اشاره به قبر) ساکن نمودم، اما بر او بسیار حریصم و خواهان او هستم. از زیبایی‌های این مرثیه آن است که دعیل حتی زمانی که در غم از دست دادن فرزند خویش به سوگ نشسته است، مصائب و مظلومیت‌های پیامبر اعظم (ص) و خاندان گرامی ایشان را از یاد نمی‌برد و در ادامه سوگنامه خویش بیت زیر را در خطاب به این بزرگواران می‌سراید:

وَلَوْلَا النَّاسِيُّ بِالنَّبِيِّ وَأَهْلِهِ لَأَسْبَلَ مِنْ عَيْنِي عَلَيْهِ شَوْوُنٌ
هُوَ النَّفْسُ إِلَّا أَنَّ آلَ مُحَمَّدٍ لَهُمْ دُونَ نَفْسِي فِي الْفُؤَادِ كَمِينٌ

و اگر به پیامبر عظیم‌الشان اسلام حضرت محمد (ص) و خاندان شریفش تأسی نمی‌نمودم، اشک‌ها از چشمانم جاری می‌شد. او (فرزندم احمد) وجود من است، اما خاندان حضرت محمد (ص)، به غیر از وجودم، در قلبم جای دارند. شاعر در ابیات ذکر شده غم پیامبر اعظم (ص) و خاندان پاک ایشان را فراتر از غم از دست دادن فرزند دل‌بند خویش می‌داند و هنگامی که در وصف از دست دادن فرزندش به سرودن شعر می‌پردازد عبارت‌های «أَسْكَنْتُهُ بَيْتًا خَسِيسًا» و «هُوَ النَّفْسُ» را به کار می‌برد.

اما اهل بیت علیهم‌السلام را با استفاده از عبارت «لَهُمْ دُونَ نَفْسِي فِي الْفُؤَادِ كَمِينٌ» وصف می‌نماید، که نشان می‌دهد جایگاه این بزرگواران نزد شاعر از فرزندش بالاتر است، و حتی زمانی که در سوگ فرزندش به غم نشسته است، همواره مصیبت خاندان رسول گرامی اسلام را در وجود خود بازیابی می‌کند. دعبل در بخش دیگری از دیوان شعرش ابیات زیر را در رثای پسرعمویش ابوالقاسم مطلب بن عبدالله بن مالک الخزاعی سروده است.

كانت خزاعة ملء الأرض ما اتسعت فقص مزاليلها من حواشيها
هذا أبو القاسم الثاوي ببلقعة تسقي الرياح عليه من سواقيها
هبت وقد علمت أن لا هيبوب به وقد تكون حسيرا إذ يباريها
أضحى قرى للمنايا إذ نزلن به وكان في سالف الأيام يقربها

الگوی مفهوم‌شناختی رثای اهل بیت علیهم‌السلام در شعر دعبل خزاعی ساختاری معنادار و جهت‌مند دارد، و به نحو مطلوب ابعاد مختلف سوگواری شیعی را منعکس می‌کند. در صدر این الگو، مفهوم «مصیبت و مظلومیت» قرار دارد که محور اصلی اشعار دعبل را تشکیل می‌دهد و بیانگر تأکید او بر ستم‌های روا شده بر اهل بیت علیهم‌السلام است. پس از آن، مفاهیم «فضیلت و منزلت» و «ارادت و محبت» قرار دارند که پیوند عاطفی و اعتقادی شاعر با خاندان پیامبر (ص) را برجسته می‌کنند. مفاهیمی چون «شهید و شهادت»، «گریه و اشک» و «مضجع و مدفن» نیز به عنوان لایه‌های عاطفی و آیینی در اشعار وی حضور دارند و تجربه سوگ را به مخاطب منتقل می‌کنند. در سطح بعدی، «هجو دشمن» بیان‌گر موضع‌گیری اعتقادی و انتقادی شاعر در برابر عاملان ظلم است. در مقابل، مفاهیمی چون «ویرانه‌های برجا مانده»، «تشنگی» و «سربریده»، نمادهای تصویری و روایی ستم به اهل بیت علیهم‌السلام و به‌طور مشخص امام حسین علیه‌السلام در فاجعه کربلا هستند، که بار عاطفی و حماسی رثا را تقویت می‌کنند. در نهایت، مفهوم «انحراف در دین»، بُعد اعتقادی و گفتمانی رثا در شعر دعبل را نشان می‌دهد که فراتر از احساسات فردی، جهت‌گیری انتقادی و تحلیلی دارد. به این ترتیب، الگوی مفهومی ارائه‌شده، ساختاری چندلایه و معنادار از رثا در شعر دعبل به تصویر می‌کشد.

دعبل خزاعی شاعری تواناست که از شعری مطبوع و لطیف برخوردار است. شجاعت و بی‌باکی او در دفاع از حریم اهل بیت علیهم‌السلام و ابراز انزجار از حاکمان ستم‌پیشه مثال‌زدنی و قابل‌تقدیر است. دعبل در هجو دشمنان خاندان شریف رسول الله برخلاف رویه اکثر شاعران عرب به جای فحاشی و دشنام، صفات رذیله آنان از قبیل پستی، مجهول بودن اصل و نسب، بخل، ترس، حماقت و عدم برخورداری از علم و دانش را در قالب شعر برجسته می‌سازد. بی‌شک او یکی از ممتازترین شاعران شیعه است که اشعارش آکنده از شیفتگی و دلداگی نسبت به پیامبر اعظم (ص) و خاندان گرامی ایشان است. رثای دعبل در حق اهل بیت علیهم‌السلام از ناب‌ترین آثار شعری است که در صفحه روزگار خودنمایی می‌کند.

منابع

- قرآن کریم، (۱۳۷۳ش)، مترجم: ناصر مکارم شیرازی، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
- ابن تغری بردی، یوسف، (۱۳۴۲ق)، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة، قاهره، المؤسسة المصرية العامة.
- ابن سراج، أبو بكر بن عبد الملك الشنتريني الأندلسي، (۲۰۰۸م)، جواهر الآداب وذخائر الشعراء والكتاب، دمشق، منشورات الهيئة العامة السورية للكتاب.
- ابن منظور، محمد بن مكرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، بيروت، دار الفكر للطباعة و النشر و التوزيع - دار صادر.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، (۱۴۲۷ق)، وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان، بيروت، دار الفكر.
- ابن كمونه، منصور حسینی نجفی، (۱۹۴۸م)، دیوان ابن كمونه، نجف، مطبعة دار النشر والتأليف.
- ابن معنوق، شهاب‌الدین بن سعید، (۱۳۹۶)، دیوان ابی معنوق حویزی، تهران، میراث فرهیختگان.
- ابو الفرج اصفهانی، علی بن حسین، (۱۴۱۵ق)، الأغاني، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- احمدی میانجی، علی، (۱۴۲۶ق)، مکاتیب الأئمة عليهم السلام، قم، دار الحديث.
- امین، محسن، (۱۴۰۳ق)، أعيان الشيعة، بيروت، دار التعارف للمطبوعات.
- امین‌الدولة، محمد بن محمد بن هبة الله الحسيني الأقطسي، (۱۴۲۵ق)، المجموع اللغيف، بيروت، دار الغرب الإسلامي.
- البوصيري، شرف الدين محمد بن سعيد، (۱۳۷۴ق)، دیوان البوصیری، بيروت، دار الازرقم.
- حاج مومن، حسام و رضا ناظمیان، (۲۰۱۵م)، «دلالت عاطفی شعر از دیدگاه نظریه بیان در تحلیل تائیه دعبل»، فصلنامه زبان و ادبیات عربی، ۷ (۱۳)، صص ۱-۲۸؛ قابل بازیابی از: 10.22067/JALL.V7I13.41149
- حسینی، سید عباس و مرضیه آباد و امیر مقدم متقی، (۲۰۲۱م)، «واکاوی جنبه‌هایی از شخصیت اخلاقی دعبل بر پایه اشعارش (شجاعت، بدزبانی)»، فصلنامه زبان و ادبیات عربی، ۴ (۲۷)، صص ۱-۲۰؛ قابل بازیابی از: 10.22067/JALL.V13.I4.81277
- الحمیری، اسماعیل بن محمد، (۱۴۳۲ق)، دیوان السید الحمیری، قم، المكتبة الحیدریة.
- دعبل بن علی الخراعی، (۱۴۱۴ق)، الديوان، شارح: حسن حمد، بيروت، دار الكتاب العربي.
- دعبل بن علی الخراعی، (۱۹۷۲م)، الديوان، جمعه و قدم له وحققه عبدالصاحب عمران الدجیلی، بيروت، دار الكتاب اللبناني.
- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷ش)، لغتنامه، تهران، دانشگاه تهران.
- الرفاء، سری بن احمد الکندی، (۱۹۸۱م)، دیوان السری الرفاء، قاهره، مكتبة القدسی.
- الزمخشري، ابوالقاسم محمود بن عمر، (۱۴۱۲ق)، ربيع الأبرار ونصوص الأخيار، بيروت، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
- السماوي، محمد، (۱۴۲۲ق)، الطليعة من شعراء الشيعة، بيروت، دار المورخ العربي.
- سهرابی، حیدر، (۱۳۹۱ش)، تحلیل، شرح و ترجمه دیوان دعبل خراعی، تهران، مگستان.
- شبر، جواد، (۱۴۰۹ق)، أدب الطف، بيروت، دار المرتضى.
- صاحب‌بن‌عباد، اسماعیل، (۱۴۲۲ق)، دیوان صاحب‌بن‌عباد، بيروت، مؤسسة الاعمی للمطبوعات.
- الصنوبری، احمد بن محمد، (۱۹۷۰م)، دیوان الصنوبری، بغداد، مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد.
- عبدالباقي، ابن سليمان بن أحمد العمري الفاروقي الموصل، (۱۴۱۲ق)، دیوان الباقيات الصالحات، قم، الشريف الرضي.

- عبدالمنعم، محمود عبدالرحمن، (۱۴۱۹ق)، معجم المصطلحات والألفاظ الفقهية، قاهره، دار الفضيلة.
- الفاخوري، حنا، (۱۴۲۷ق)، الجامع في تاريخ الادب العربي، ج ۲، قم، ذوی القربی.
- فروخ، عمر، (۲۰۰۶م)، تاريخ الأدب العربي، بيروت، دار العلم للملايين.
- القيرواني، أبو علي حسن بن الرشيق، (۱۴۲۱ق)، العمدة في صناعة الشعر و نقده، قاهره، مكتبة الخانجي.
- مرتضوی، سيدنظام الدين و عبدالرضا عطاشی، (۱۴۳۸ق)، «رثاء أهل البيت عليهم السلام في الشعر المعاصر المسيحي اللبناني»، فصلنامه دراسات الأدب المعاصر، س ۸، ش ۳۰، صص ۱۵۵-۱۴۱. قابل بازیابی از: https://journals.iau.ir/article_651618.html
- معین، محمد، (۱۳۸۱ش)، فرهنگ فارسی، تهران، آدنا.
- النابعة الذبیانی، (۱۹۶۰م)، الديوان، بيروت، مطبعة صادر.
- نجفی حلی، یعقوب حاج جعفر، (۱۹۶۲م)، دیوان الشيخ یعقوب الحاج جعفر النجفی الحلی، نجف، مطبعة النعمان.
- الهمداني، محمد بن حمير، (۱۹۰۳م)، الديوان، بيروت، دار العودة.
- وظیفه، سوره و سیده زهرا موسوی، (۱۳۹۰ش)، «بررسی اسلوب و مضامین شعری عبدالعظیم ربیعی در مدح و رثای اهل بیت(ع)»، فصلنامه مطالعات نقد ادبی، ش ۲۴، صص ۹۶-۱۱۳؛ قابل بازیابی از: https://journals.iau.ir/article_511362.html

References

- Holy Quran, (1994), Translation by N. Makarem Shirazi, Qom: Office for the Study of Islamic History and Teachings. [In Arabic]
- Abdul-Baqi, I. S. ibn A. al-'Umari al-Faruqi al-Mawsili, (1992), *Diwan al-Baqiyat al-Salihāt*, Qom, Al-Sharif al-Radhi. [In Arabic]
- Abdul-Monem, M. A. R, (1998), *Mu'jam al-Mustalahat wa al-Alfaz al-Fiqhiyya*, Cairo, Dar al-Fadila. [In Arabic]
- Abu al-Faraj al-Isfahani, 'A. ibn H, (1994), *Al-Aghani*, Beirut, Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
- Ahmadi Miyangi. A, (2005), *Makatib al-A'immah 'alayhim al-Salam*, Qom, Dar al-Hadith. [In Arabic]
- Al-Busiri, S. al-D. M. ibn S, (1955), *Diwan al-Busiri*, Beirut, Dar al-Arqam. [In Arabic]
- Amin, M, (1983), *A 'yan al-Shi'ah*, Beirut, Dar al-Ta'aruf li al-Matbu'at. [In Arabic]
- Dehkhoda, A. A, (1998), *Loghatnameh* [Persian dictionary], Tehran, University of Tehran. [In Arabic]
- Du'bal ibn 'Ali al-Khira'I, (1972), *Al-Diwan* (collected, introduced, and verified by 'Abd al-Sahib 'Imran al-Dajili), Beirut, Dar al-Kitab al-Lubnani. [In Arabic]
- Du'bal ibn 'Ali al-Khira'I, (1994), *Al-Diwan* (H. Hamad, Ed.), Beirut, Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
- Al-Fakhuri. H, (2006), *Al-Jami' fi Tarikh al-Adab al-'Arabi*, Vol. 2, Qom, Dhawi al-Qurbi. [In Arabic]

- Furoukh, 'U, (2006), *Tarikh al-Adab al-'Arabi*, Beirut, Dar al-'Ilm lil-Malayin. [In Arabic]
- Haj Momen, H., & Nazemian, R, (2015), Emotional significance of poetry from the perspective of the expression theory in the analysis of Du'bal's Ta'iyah, *Journal of Arabic Language and Literature*, 7(13), 1–28: <https://doi.org/10.22067/JALL.V7I13.41149>. [In Persian]
- Al-Hamdani, M. ibn Humayr, (1903), *Al-Diwan*, Beirut, Dar al-'Awda. [In Arabic]
- Hosseini, S. A., Abad, M., & Moghaddam Motaghi, A, (2021), An investigation of aspects of Du'bal's moral character based on his poetry (courage, foul language), *Journal of Arabic Language and Literature*, 4 (27), 1–20: <https://doi.org/10.22067/JALL.V13.I4.81277>. [In Persian]
- Al-Humayri, I. ibn M, (2011), *Diwan al-Sayyid al-Humayri*, Qom, Al-Maktaba al-Haydariyya. [In Arabic]
- Ibn Kamuna, M. H. N, (1948), *Diwan Ibn Kamuna*, Najaf, Dar al-Nashr wa al-Ta'lif. [In Arabic]
- Ibn Khallikan, A. ibn M, (2006), *Wafayat al-A'yan wa Anba' Abna' al-Zaman*, Beirut, Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Ma'tuq, S. al-D. ibn S, (2017), *Diwan Abi Ma'tuq Hawizi*, Tehran, Mirath Farhikhtegan. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. ibn M, (1994), *Lisan al-'Arab*, Beirut, Dar al-Fikr li al-Tiba'a wa al-Nashr wa al-Tawzi' – Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Siraj, A. B. ibn A. al-M. al-Shantrini al-Andalusi, (2008), *Jawahir al-Adab wa Dhakha'ir al-Shu'ara' wa al-Kuttab*, Damascus, Publications of the Syrian General Authority for Books. [In Arabic]
- Ibn Taghri Bardi, Y, (1963), *Al-Nujoom al-Zahira fi Mulook Misr wa al-Qahira*, Cairo, Al-Mu'assasa al-Misriyya al-'Amma. [In Arabic]
- Moein, M, (2002), *Farhang-e Farsi* [Persian dictionary], Tehran, Edna. [In Persian]
- Mortezavi, S. N., & Atashi, A. R, (2019), Elegy for the Ahl al-Bayt (peace be upon them) in contemporary Lebanese Christian poetry, *Journal of Contemporary Literature Studies*, 8 (30), 141–155: https://journals.iau.ir/article_651618.html. [In Arabic]
- Al-Nabigha al-Dhubyani, (1960), *Al-Diwan*, Beirut, Matba'at Sader. [In Arabic]
- Najafi Helli, Y. H. J, (1962), *Diwan al-Sheikh Ya'qub al-Haj Ja'far al-Najafi al-Helli*, Najaf, Matba'at al-Na'man. [In Arabic]
- Al-Qayrawani, A. 'A. H. ibn al-Rashiq, (2000), *Al-'Umda fi Sina'at al-Shi'r wa Naqdih*, Cairo, Maktabat al-Khanji. [In Arabic]
- Al-Rifa', S. ibn A. al-Kindi, (1981), *Diwan al-Sari al-Rifa'*, Cairo, Maktabat al-Qudsi. [In Arabic]
- Amin al-Dawla, M. ibn M. ibn H. Allah al-Husayni al-Aftasi, (2004), *Al-Majmu' al-Lafif*, Beirut, Dar al-Gharb al-Islami. [In Arabic]
- Sahib ibn 'Abbad, I, (2001), *Diwan al-Sahib ibn 'Abbad*, Beirut, Mu'assasat al-A'mi li al-Matbu'at.
- Al-Samawi, M, (2001), *Al-Tali'a min Shu'ara' al-Shi'ah*, Beirut, Dar al-Murakh al-'Arabi. [In Arabic]
- Al-Sanubari, A. ibn M, (1970), *Diwan al-Sanubari*, Baghdad, Al-Jawad Cultural and Research Institute. [In Arabic]
- Shubr, J. (1988). *Adab al-Tuf*. Beirut: Dar al-Murtada. [In Arabic]
- Sohrabi, H, (2012), *Analysis, Explanation, and Translation of Diwan Du'bal Khaza'I*, Tehran, Magestan. [In Persian]

Vazifeh, S., & Mousavi, S. Z., (2011), Analysis of style and themes in the poetry of Abdul-Azim Rabiei in praise and elegy of Ahl al-Bayt, *Quarterly Journal of Literary Criticism Studies*, 24, 96–113: https://journals.iau.ir/article_511362.html. [In Persian]
Al-Zamakhshari, A. al-Q. M. ibn ‘Umar, (1992), *Rabi‘ al-Abrar wa Nusus al-Akhyar*, Beirut, Mu‘assasat al-A‘lami li al-Matbu‘at. [In Arabic]